

व्यवस्थापिका-संसद,
कृषि तथा जलस्रोत समिति
कृषि विकास रणनीति सतर्बन्धि सुष्णव प्रतिवेदन, २०७१

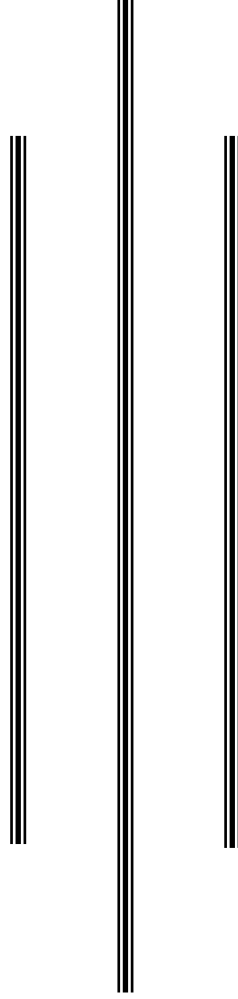

व्यवस्थापिका-संसद,
कृषि तथा जलस्रोत समिति सचिवालय
सिंहदरवार, काठमाडौं

Email : kj.samiti@can.gov.np

Website : www.can.gov.np

व्यवस्थापिका-संसद,
कृषि तथा जलस्रोत समिति
कृषि विकास रणनीति सतबन्धि सुष्णव प्रतिवेदन, २०७१

व्यवस्थापिका-संसद,
कृषि तथा जलस्रोत समिति सचिवालय
सिंहदरवार, काठमाडौं
Email : kj.samiti@can.gov.np
Website : www.can.gov.np

मन्तव्य

नेपालको कृषि क्षेत्र तेस्रो आवधिक योजनादेखि नै विकासको प्राथमिकतामा परेको क्षेत्र हो । आजसम्म आइपुग्दा धेरैवटा कृषि नीति र रणनीति बनाई कार्यान्वयन गरिए तापनि अपेक्षाकृत सफलता प्राप्त हुन सकेन । हामीले नेपालको विकासको प्रमुख आधार कृषि हो भन्यौं, तर राजनीतिक रूपमा प्राथमिकता र महत्वको विषय ठानेनौं । प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना पश्चात कुनै पनि राजनीतिक दलको प्राथमिकतामा कृषि मन्त्रालय परेन । कृषि नीति र यसको विकास दलहरूको आन्तरिक बहसको विषय भएन । सरकारी होस वा नीजी, संसद होस वा अन्य सरोकारवाला कहीं कतैवाट नीति निर्माण वा कार्यान्वयनको विषयमा अपनत्व महसूस गरिएन । नीतिबाट नै अन्य ऐन, नियम र निर्देशिका निस्सृत भएर आउने हुँदा नीति निर्माण संसदको चासोको विषय हुनुपर्थ्यो, तर भएन । यी विविध पक्षको वस्तुनिष्ठ समिक्षा जरूरी छ ।

संसदको मुख्य काम नीति निर्माण नै हो त्यसैले कुनै पनि नीति बनाउँदा संसद, संसदीय समितिमा छलफल हुनुपर्दछ भन्ने मान्यताका साथ यसपटक कृषि विकास रणनीतिको बारेमा समितिले छलफल प्रारम्भ गरेको हो । सरकारले दुई वर्ष भन्दा वढि समय लगाएर तयार गरेको कृषि विकास रणनीति(ADS)ले अघिल्लो दीर्घकालीन कृषि नीति असफल हुनुको कारण खोज्ने प्रयास गरेको छ र केहि नयाँ आधार पनि दिन खोजेको छ । तर यसको मुख्य कमजोरी भनेको रणनीति निर्माणको क्रममा कृषक समुदाय, संसद र राजनीतिक तहमा पर्याप्त छलफल भएको देखिएन । रणनीति कार्यान्वयनका लागि कृषि विकास लगायत १० वटा मन्त्रालयहरू (कृषि, सिंचाई, उर्जा, आपूर्ति, उद्योग, सहकारी, स्थानीय विकास, भौतिक पूर्वाधार, शहरी विकास, अर्थ र शिक्षा मन्त्रालय) योजना आयोग, नीजि तथा सहकारी क्षेत्र र किसानहरू प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छन् । आगामी २० वर्षको नेपालको कृषि क्षेत्रको विकासमा यस रणनीतिले नै मार्गनिर्देशन गर्ने र ऐन, नियम, बजेट र कार्यक्रम समेतमा महत्वपूर्ण प्रभाव पार्ने भएकोले यसको सफल कार्यान्वयनका लागि यो रणनीति निर्माण संगै कार्यान्वयनमा सम्बन्धित सबै निकायको चासो तथा सहभागिता र राजनीतिक स्वामित्वको जरूरी छ । रणनीति निर्माणका क्रममा यी विषयलाई यथोचित सम्बोधन नभएको यथार्थलाई समितिले अत्यन्त महत्वका साथ लिएर नै छलफल प्रारम्भ गरेको थियो ।

समितिले छलफललाई थप व्यवस्थित गर्न र रणनीतिको सम्बन्धमा सबै सरोकारवालासँग छलफल एवं अध्ययन गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन पेश गर्न मिति २०७१।०५।२४ गते समितिका सदस्य माननीय श्री आनन्दप्रसाद पोखरेलको संयोजकत्वमा कृषि विकास उपसमिति गठन गरेको थियो । उपसमितिले विभिन्न सरोकारवालाहरू, सरकारी नियकायका सम्बद्ध पदाधिकारी, राजनैतिक दलहरूका प्रतिनिधि, कृषिसँग सम्बन्धित विज्ञहरू, व्यवसायीहरू, महिला, जनजाति, दलित, पिछडिएको वर्ग, भूमिहीन, नीति निर्माणमा सहयोग गर्ने दाता, किसान संघ/संगठनहरूसँग समेत छलफल एवं अन्तरक्रिया गरी प्रस्तावित कृषि विकास रणनीतिमा सुझाव सहितको प्रतिवेदन प्रस्तुत गरेको थियो । उक्त प्रतिवेदनमा समितिले विभिन्न मन्त्रालयका मन्त्री, सचिव एवं सम्बद्ध पदाधिकारीहरूसँग समेत छलफल गरि परिमार्जन सहित पारित गरेको छ । यो रणनीतिमा धेरै

सकारात्मक पक्षहरू छन जसलाई समितिले आत्मसात गर्दै कमि कमजोरीलाई औल्याउने प्रयास गरिएको छ र अपुग विषयवस्तुलाई सच्याउन सिफारिस गरिएको छ ।

कृषि क्षेत्रमा समस्याहरू छन र समाधान पनि गर्न सकिन्छ तर राज्यबाट हुने लगानीको प्राथमिकतामा कृषि नपर्नु, विनियोजित लगानीको उचित व्यवस्थापन नहुनु, आवश्यक मानव संसाधनको अभाव, कृषकहरूको माग, राष्ट्रिय आवश्यकता र भौगोलिक सम्भावनाहरूलाई सम्बोधन गर्ने गरी, अनुसन्धान, कार्यक्रम र कृषि पुर्वाधार नहुनु, कृषि अनुसन्धान, प्रसार र शिक्षाका विच तादात्म्यता नहुनु, कार्यन्वयन गर्ने निकायविच समन्वय नहुनु आदि कारणले कृषिमा भएको लगानीको समेत उचित मुल्याङ्कन र नियमन हुन सकेन जसको परिणाम कृषिमा अपेक्षाकृत विकास हुन सकेन । न उत्पादकत्व वृद्धि हुनसक्यो नत किसानको जिवनस्तरमा नै सुधार आउनसक्यो । यो वास्तविक विगतको विप्लेशन गर्दै, वर्तमानको आवश्यकता र सफल भविष्यका निम्ति कृषि नीति तर्जुमा गर्नु आवश्यक छ जसले कृषिका समस्या सम्बोधन गर्दै नेपालको समृद्धिको आधार तयार गर्न सकोस ।

हामी सबैको संयुक्त प्रयासले कृषि विकास रणनीति एक जीवन्त दस्तावेजको रुपमा रहनेछ र नयाँ दृष्टिकोण सहित नेपाली जनताले चाहेको कृषिको रुपान्तरण र कृषि मार्फत मुलुकको समृद्धिको परिकल्पना साकार हुने आशा गरिएको छ । यस प्रतिवेदनमा सिफारिस गरिएका सुझावलाई सरकारले महत्वका साथ लिनेछ र रणनीतिको आवश्यक परिमार्जन सहित कार्यन्वयन तहमा लैजानेछ भन्ने विश्वास समितिले लिएको छ ।

समितिले यो दस्तावेजलाई कागजमा मात्र सिमित रहन दिने छैन । समितिले सम्बन्धित निकायलाई थप जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन नजिकबाट रणनीति कार्यन्वयनको अवस्था नियाल्ने छ । प्रत्येक तीन महिनामा यसको कार्यन्वयनको प्रगतिको अवस्थाका वारेमा कृषि विकास मन्त्रालयले अनिवार्य रुपमा समितिमा जानकारी गराउनुपर्ने छ र समितिले आवश्यकता अनुसार सरोकारवाला निकायलाई बोलाई छलफल गर्नेछ ।

अन्तमा, यो प्रतिवेदन तयार गर्न उप समितिका मा. संयोजक एवं सम्पूर्ण सदस्यहरूले गर्नु भएको अथक प्रयासप्रति आभार प्रकट गर्दछु । साथै प्रतिवेदन तयारीका लागि सहयोग पुऱ्याउनु हुने समितिका सम्पूर्ण सदस्यहरू एवं सचिवालयका कर्मचारीहरूलाई समेत धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

धन्यवाद ।

मिति: २०७१।१२।१७

गगनकुमार थापा
सभापति

विषय सूची

	<u>विषय</u>	<u>पृष्ठ संख्या</u>
भाग-१	परिचय	१-२
	पृष्ठभूमि	१
	अध्ययनको उद्देश्य	२
	अध्ययनको औचित्य	२
	अध्ययनको विधि	२
भाग-२		
	कृषि क्षेत्रको समस्या	३ - ५
भाग-३		
	विषय विश्लेषण	६ - ८
भाग-४		
	निश्कर्ष.....	९ - १०
भाग-५		
	सुभावावर.....	११ - १७

अनुसूचीहरू

अनुसूची-१	१
अनुसूची-२	२ - ४
अनुसूची-३	५ - १०
अनुसूची-४	११
अनुसूची-५	१२ - १३
अनुसूची-६	१४

अनुसूची-१

उपसमितिको गठन विधि

१. **उपसमिति गठन** : संविधानसभा (व्यवस्थापिका-संसद कार्यसंचालन) नियमावली, २०७० को नियम १२४ बमोजिम समितिको कार्यक्षेत्र भित्रका मन्त्रालयहरुको देहाय बमोजिम चारवटा मन्त्रालयगतउपसमिति गठन गरिएको छ ।
२. **उपसमितिको संयोजक** : उपसमितिले उपसमितिका संयोजकहरु मध्येबाट संयोजक चयन गर्न सक्नेछन् ।
३. **उपसमिति कार्यावधि** : उपसमितिको कार्यावधि समितिमा प्रतिवेदन प्रस्तुत भै विघटन नगरिएसम्म कायम रहनेछ ।
४. **उपसमितिको काम, कर्तव्य र अधिकार** : समितिका सभापतिसंग समन्वय गरी सम्बन्धित मन्त्रालय र अन्तरगतका विषयवस्तुहरुमा आवश्यकता अनुसार अध्ययन गरी समिति समक्ष प्रतिवेदन प्रस्तुतगर्नु पर्नेछ ।
५. **स्थलगत अध्ययन भ्रमण** : कुनै उपसमितिले स्थलगत अध्ययन भ्रमण गर्नु परेमा उल्लिखित नियमको नियम १२४ को उपनियम (३) को व्यवस्था अनुसार गर्नु पर्नेछ ।
६. **समन्वयगर्ने** : समितिका सभापतिले सबै उपसमितिमा आवश्यकता अनुसार उपस्थित भै समन्वयात्मक रुपमा कार्य गर्न निर्देशन गर्नु पर्नेछ ।

कृषिविकास उप-समिति

क्र.सं.	नाम, थर
१	मा० श्री आनन्द प्रसाद पोखरेल (संयोजक)
२	मा० श्री कृष्ण धिताल
३	मा० श्री गंगा प्रसाद यादव
४	मा० श्री चन्द्र बहादुर कुँवर
५	मा० श्री डम्बरध्वज तुम्बाहाम्फे
६	मा० श्री डिल्ली प्रसाद काफ्ले
७	मा० श्री तारा कान्त चौधरी
८	मा श्री दिनेश प्रसाद परसैला यादव
९	मा० श्री नरेन्द्र साह कलवार
१०	मा० श्री निर्मल प्रकाश सुवेदी
११	मा० श्री भवानी प्रसाद खापुङ्ग
१२	मा० श्री मान बहादुर थारु
१३	मा० श्री मेघराज नेपालीनिषाद
१४	मा० श्री सुमित्रा थरुनी

अनुसूची-२

छलफलमा सहभागी विज्ञ र संघ संस्थाको नामावली

२०७०।०६।२८ गते नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्का पदाधिकारीसंग छलफल		
१.	डा. दिलबहादुर गुरुङ	कार्यकारी निर्देशक, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्
२.	डा. भीम खत्री	संयोजक, AFSP/NARC
३.	डा. आनन्द गौतम	प्रमुख/कृषि वतावरण अनुसन्धान महाशाखा, NARC
२०७०।०६।२९ गते कृषि क्षेत्रका विज्ञसँग छलफल		
४.	श्री कृष्ण प्रसाद पौडेल	खाद्यका लागि कृषि
५.	डा. पुरुषोत्तम मैनाली	किसान
६.	श्री यमुना घले	एस.डि.सी.
७.	श्री नेत्र प्रसाद तिमिसिना	सापे
८.	डा. सर्वराज खड्का	Right to food network/FIAN/RRN
९.	श्री निर्मलकुमार बाँनियाँ	Freelance
१०.	श्री वीरेन्द्र अधिकारी	RIFN/RRN
११.	श्री सुजाता तामाङ	खाद्यका लागि कृषि अभियान
१२.	श्री गणेशराज जोशी	Freelance
१३.	श्री हरि कृष्ण उपाध्याय	CEAPRED
१४.	डा. राम कृष्ण खतिवडा	NVA
१५.	श्री बिष्णु प्रसाद अर्याल	CIP, Dolidar
१६.	डा. तेज बहादुर के.सी.	Professor
२०७०।०६।३० गते कृषि क्षेत्रका विज्ञसँग छलफल		
१७.	डा. रामकृष्ण खतिवडा	NVA
१८.	श्री श्याम कुमार बस्नेत	हाम्रो सम्पदा
१९.	श्री शम्भुकुमार श्रेष्ठ	NAF सदस्य
२०.	श्री यमुना घले	एस.डि.सी.
२०७०।०७।३ गते सम्बद्ध सरकारी निकायका पदाधिकारसंग छलफल		
२१.	श्री लिलामणि पौड्याल	मुख्य सचिव, नेपाल सरकार
२२.	डा. भारतेन्द्र मिश्र	सदस्य-रा.यो.आयोग
२३.	श्री जय मुकुन्द खनाल	सचिव, कृषि विकास मन्त्रालय
२४.	श्री राजेन्द्र प्रसाद अधिकारी	कृषि विकास मन्त्रालय
मिति २०७०।०७।७ राजनैतिक दलहरूसँग छलफल		
२५.	श्री धर्मदत्त देवकोटा	ने.क.पा.(एमओवादि)-केन्द्रिय सदस्य
२६.	श्री बालकृष्ण खाण	नेपाली काँग्रेस
२७.	श्री छविलाल विश्वकर्मा	नेकपा (एमाले)
२८.	श्री शक्ति बहादुर बस्नेत	एनेकपा (माओवादी)
२९.	श्री सुरेन्द्र पाण्डे	नेकपा(एमाले) रणनीति सम्बन्धी सुझाव प्रतिवेदन, २०७१/२

३०.	श्री रत्नेश्वर लाल कायस्थ	म.ज.फोरम नेपाल-सचिव
३१.	श्री कुमार बेल्वासे	नेकपा (माले)
३२.	श्री वीर बहादुर महतो	मधेशी जनअधिकार फोरम नेपाल लोकतान्त्रिक
३३.	श्री नहेन्द्र खड्का	एनेकपा (माओवादी)
मिति २०७०।०७।२६ राजनैतिक दलहरूसँग छलफल		
३४.	श्री डिलबहादुर नेपाली	संघीय समाजवादी पार्टी
३५.	श्री प्रेम सुवाल	नेपाल मजदुर किसान पार्टी
३६.	श्री ठाकुर शर्मा	नेकपा संयुक्त
३७.	श्री डव बहादुर गर्वुजा पुन मगर	राष्ट्रिय जनमुक्ति पार्टी
३८.	श्री गणेश के.सी.	जन जागरण
३९.	श्री मिनराज चौधरी	केन्द्रिय सचिव-थरुहट तराई पार्टी,नेपाल
४०.	श्री बुद्धिबहादुर तामाङ्ग	दलित जनजाती पार्टी नेपाल
४१.	श्री दुर्गा शर्मा	राष्ट्रिय जनमोर्चा
४२.	श्री भैरव राज रेग्मी	राष्ट्रिय जनमोर्चा
मिति २०७१।०७।२७ राजनैतिकदलका भातृ संगठन किसान संघसँगको छलफल		
४३.	श्री विक्रमबहादुर थापा	रा.प्र.पा.नेपाल
४४.	श्री ठाकुर शर्मा	नेकपा (संयुक्त)
४५.	श्री ठाकुर भण्डारी	फेकोफन
४६.	श्री भारती पाठक	फेकोफन
४७.	श्री गणेश बहादुर कार्की	फेकोफन
४८.	श्री भानू सिग्देल	सभापति ने.कि.सं.
४९.	श्री गोपाल भण्डारी	सदस्य-ने.कि.संघ
५०.	श्री रमा आले मगर	हिमवन्ती-नेपाल
५१.	श्री डव बहादुर गर्वुजा पुन मगर	राष्ट्रिय किसान मोर्चा
५२.	श्री हरि राम सुवाल	ने.क्रा.किसान संघ
५३.	श्री वीर बहादुर महतो	फो.लो.कि.संघ
५४.	श्री बलराम बास्कोटा	किसान महासंघ
५५.	श्री नहेन्द्र खड्का	अखिल नेपाल किसान महासंघ(क्रान्तिकारी)
५६.	श्री भैरवराज रेग्मी	अखिल नेपाल किसान संघ
५७.	श्री नीलकण्ठ काफ्ले	रा.प्र.कि.संगठन
५८.	श्री दुर्गा शर्मा	अखिल नेपाल किसान संघ
५९.	श्री लक्ष्मी प्रसाद संगौला	रा.प्र.पा.नेपाल (केन्द्रिय सदस्य)
मिति २०७१।०७।३० गते महिला, आदिवासी,जनजाति, दलित र पिछडिएको वर्गसँगको छलफल		
६०.	श्री मीना पाण्डे	अध्यक्ष- अन्तर पार्टी महिला संजाल
६१.	श्री सावित्रा भूसाल	महासचिव- अन्तर पार्टी महिला संजाल
६२.	श्री शशी श्रेष्ठ	स्टेरिङ्ग क.स.- अन्तर पार्टी महिला संजाल

६३.	श्री हिमाली रानामगर	नेमकिपा प्रतिनिधि
६४.	श्री सुमिडा महतो	पिछडा वर्ग महासंघ
६५.	श्री भरत प्रसाद महतो	पिछडा वर्ग महासंघ
६६.	श्री दिपेन्द्रकुमार सिंह	पिछडा वर्ग महासंघ
६७.	श्री गणेश वि.के.	राष्ट्रिय दलित नेटवर्क
६८.	श्री पेम्बा गुरुङ्ग भोटे	NEFIN
६९.	श्रीसन्तबहादुर चेपाङ्ग	NEFIN
७०.	श्री डन्डु शेर्पा	NEFIN
मिति २०७१।०८।०३ गते व्यवसायीहरुसँगको छलफल		
७१.	केशव प्रसाद बडाल	राष्ट्रिय सहकारी संघ
७२.	खेम बहादुर पाण्डे	कृषि सहकारी केन्द्रिय संघ-अध्यक्ष
७३.	सुरेश नेपाल	नेपाल भूमिहीन संगठन-महासचिव
७४.	जगत देउजा	आत्मनिर्भर केन्द्र
७५.	श्री ल्याम बहादुर दर्जी	रा.मु.अ.म.नेपाल
७६.	श्री सोम प्रसाद भण्डारी	रा.मु.अ.म.नेपाल
७७.	श्री अच्युत भारती	का.फ.न.न
७८.	श्री राजन न्यौपाने	का.फ.न.न
७९.	श्री अर्जुन सिलवाल	का.फ.न.न
८०.	श्री रुद्र पाठक	ने.फ. तथामहासंघ-महासचिव
८१.	श्री खोम प्रसाद घिमिरे	ने.फ. तथामहासंघ-अध्यक्ष
८२.	श्री वातावरण रावल	नेपाल पोल्टी महासंघ-कोषाध्यक्ष
८३.	डा.रुपेन्द्र चौलागाई	नेपाल पोल्टी महासंघ-कार्यकारी निर्देशक
८४.	श्री नारायण हरि खत्री	नेपाल पोल्टी महासंघ प्रथम उपाध्यक्ष
८५.	श्री प्रदिप महर्जन	नेपाल उद्योग बाणिज्य महासंघ
८६.	श्री श्याम प्रसाद भण्डारी	नेपाल कफी महासंघ
८७.	श्री डिल्ली वास्कोटा	HIMCOOP
८८.	श्री कमल राज मैनाली	हिमालयन अर्थोडक्स चिया उत्पादक संघ
८९.	श्री सोम प्रसाद गौचन	हिमालयन अर्थोडक्स चिया उत्पादक संघ
९०.	श्री उरुषा चापागाई	HIMCOOP-Npal
९१.	श्री कृष्ण प्रसाद सन्जेल	

अनुसूची-३

छलफलमा सहभागी विज्ञ एवं संस्थाबाट प्राप्त सुझावहरू

प्रस्तावित कृषि विकास रणनीति सम्बन्धमा सरोकारवालासँग छलफलको क्रममा प्राप्त सुझावहरू निम्नानुसार छन्:

- १ दृष्टिकोण, लक्ष्य, रणनीति र कार्यक्रममा सामञ्जस्यता हुनुपर्ने ।
- २ कृषि विकास रणनीति नेपाली भाषामा हुनुपर्ने, (रणनीति तथा नीति नेपाली भाषामा बनाउन नेपाल सरकारलाई निर्देशन दिनुपर्ने, साथै १०० पेजमा सरलीकृत हुनुपर्ने ।
- ३ आधार वर्षको रूपमा प्रयोग गरिएका रणनीतिमा तथ्याङ्कहरू पुरानो भएकाले रणनीति कार्यान्वयन हुनु भन्दा अघिल्लो वर्षको तथ्याङ्कलाई आधार बनाउनु पर्ने ।
- ४ रणनीति कार्यान्वयनमा गरिने लगानी, खर्च र उत्पादन तथा उत्पादकत्वको मापन अमेरिकी डलरमा नभै नेपाली रुपियाँमा गर्नुपर्ने ।
- ५ रणनीति बनाई रहँदा जल, जंगल र जमिनको अन्तर सम्बन्धलाई ध्यान दिनुपर्ने ।
- ६ कृषि विकास रणनीतिको सैद्धान्तिक अवधारणा खाद्य सुरक्षा, खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुता कुन हो ? प्रष्ट नदेखिएकोले रणनीति खाद्य सुरक्षाको विषयमा भन्दा खाद्य सम्प्रभुताको विषयमा केन्द्रित हुनुपर्ने । खाद्य सम्प्रभुताको दृष्टिकोणबाट केही थप लक्ष्य, योजना र कार्यक्रम हुनुपर्ने ।
- ७ कृषि विकास रणनीति नेपालको समग्र विकासको छाया नीति हुनु पर्ने ।
- ८ भू-पर्यावरण संरक्षण र मौसम परिवर्तनको असरलाई न्यूनीकरण गर्ने कार्यक्रमहरूलाई सहूलियतको व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गरिनु पर्ने ।
- ९ कृषि अनुसन्धान केन्द्र, प्रतिष्ठान र कृषि विद्यालयहरूको स्थापना र विस्तार गर्नुपर्ने । माध्यामिक विद्यालयदेखि नै कृषि शिक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्ने । भौगोलिक विविधता अनुसार व्यवसायिक कृषि शिक्षा प्रदान गर्नुपर्ने ।
- १० नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले सेवामूलक हिसाबमा प्रविधि उपलब्ध गराउनुपर्ने । नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् र कृषि विश्वविद्यालयबीच समन्वय हुनु पर्ने ।
- ११ नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को सवलीकरणको लागि संरचनागत सुधार गर्नुपर्ने ।
- १२ कृषि अनुसन्धानमा जोड दिनुपर्ने र अनुसन्धानमा निजी क्षेत्रलाई पनि प्रोत्साहन दिनुपर्ने ।
- १३ कृषि सम्बन्धी विज्ञको जनशक्ति योजना विकास गरी प्रयाप्त मात्रामा पूर्ति गर्नुपर्ने ।
- १४ कृषि शिक्षा र बन शिक्षा कृषि विकास मन्त्रालय अन्तर्गत हुनुपर्ने ।
- १५ स्थानीय बिउविजनको संरक्षण सम्बर्द्धनमा जोड दिनुपर्ने । प्याटेन्ट दर्तामा ध्यान दिनुपर्ने ।
- १६ अन्तरमन्त्रालय समन्वयको लागि समन्वय समिति प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा हुनुपर्ने र सबैले एकीकृत दृष्टिकोणबाट हेर्नुपर्ने ।
- १७ कृषि अनुसन्धान, कृषि शिक्षा र कृषि प्रसारबीच सहयोग र समन्वय हुनुपर्ने ।
- १८ सरकारले गर्ने सहजीकरण, विज्ञ, गैरसरकारी संस्था, किसान र सहकारीको कार्यक्रम कार्यान्वयन तहमा हुनुपर्ने ।

- १९ कृषि सम्बन्धी हरेक कार्यक्रममा कृषकहरु सहभागी हुन पाउने अधिकार प्रदान गर्नु पर्ने ।
- २० तुलनात्मक लाभका कृषि उपजलाई जोड दिनुपर्ने, खास क्षेत्रविषेश उत्पादनमा जोड दिनुपर्ने । विभिन्न जिल्ला क्षेत्रमा खास वस्तुको उत्पादनमा अनुदान दिनु पर्ने ।
- २१ राणनीतिक योजनाको कार्ययोजनामा देशका पर्यावरणीय तुलनात्मक लाभका स्रोतको यथेष्ट चित्रण गर्दै व्यवसायिक कृषि व्यवसाय योजना बनाउने ।
- २२ कृषिमा उच्च प्रविधिको विकास र विस्तार हुनुपर्ने ।
- २३ वैदेशिक रोजगारीमा जानेलाई कृषि क्षेत्रमा आकर्षित गरी टिकाई राख्न जोड दिनुपर्ने । वैदेशिक रोजगारीमा जान रोक्न र फर्काउन व्यवसायिक कृषि फार्महरु बनाउने ।
- २४ कृषि उपजको आयात गर्नुपर्ने अवस्थामा क्षतिपूर्तिको वैकल्पिक व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- २५ कृषिजन्य वस्तुमा बढी विषादीको प्रयोग रोक्नु पर्ने र अर्गानिक खेतीमा जोड दिनुपर्ने ।
- २६ कृषिमा आधारित उद्योगमा ध्यान दिनुपर्ने ।
- २७ अन्तराष्ट्रिय सन्धि सम्झौतालाई ध्यानमा राख्नुपर्ने ।
- २८ जमिन विनाको खेती प्रणाली शहरहरुमा ल्याउनु पर्ने ।
- २९ बाँझो जमिन राख्न नपाउने कुरा कर (Tax) ले मात्र नियमन हुँदैन यसको लागि बाध्यात्मक व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- ३० ठूलो स्केलमा काम गर्न कृषिमा पनि करार ऐन, लिज ऐनको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- ३१ उद्योगमा आधारित कृषि उत्पादन गऱ्यो भने त्यस्तो उद्योगमा पनि अनुदान दिनुपर्ने ।
- ३२ मल खादको खरिद बिक्रिमा हुने भ्रष्टाचार रोक्ने र खेती गर्ने किसानलाई मलखादमा ५० प्रतिशत अनुदान दिनुपर्ने । प्रत्यक्ष अनुदान प्रणाली कृषकलाई हुनुपर्दछ ।
- ३३ कृषकको परिभाषा परिवर्तन गर्नु पर्दछ र कृषक भन्नाले उसको बाँच्ने आधार मुख्य पेशा कृषि हुनुपर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- ३४ कृषि र आवासको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ, कृषि प्रयोजनको भूमिमा बस्ती बढेकोले वस्ती विकासलाई सुव्यवस्थित गराउनु पर्ने । भू-उपयोग नीति लागू गरी कृषियोग्य भूमिलाई सुरक्षित गरी कृषि भूमिमा खेती मात्र गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ।
- ३५ कृषि र जमिनबीच अन्तरनिहितसम्बन्ध नदीको भूक्षयको कसरी व्यवस्थित गर्ने अर्थात प्राकृतिक प्रकोपको कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने कुरामा ध्यान दिनुपर्ने ।
- ३६ जसले खेती गर्छ उसको नाममा मात्र पैत्रिक सम्पत्तिको हक हुनुपर्दछ । कृषि पेशा गरेकोका मात्र सो जग्गामा अंशलाग्ने कानून बनाउनुपर्ने ।
- ३७ किटनाशक औषधि र रासायनिक मल प्रयोगको नकारात्मक असरहरुलाई कृषि नीतिले पनि सम्बोधन गर्नुपर्ने ।
- ३८ सहकारी खेती र करार खेतीमा जोड दिनुपर्ने । जमिन राज्यको नाममा हुनुपर्ने ।

- ३९ कृषकलाई दिने / पाउने सेवा प्राप्त गर्न लामो समय लाग्ने हुँदा प्रक्रिया मात्र नहेरी व्यवहारिक पक्षमा जोड दिनुपर्ने ।
- ४० एउटा रासायनिक मल कारखाना स्थापना गर्न अनुदान दिनुपर्ने । वीउविजन उद्योग स्थापना गर्नुपर्ने ।
- ४१ उच्च मूल्यको वाली उत्पादनमा जोड दिनुपर्ने ।
- ४२ किसान क्रेडिट कार्डको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- ४३ भौगोलिक विविधता र जैविक विविधता अनुसारको कृषि वालीको विकास र संरक्षण गरिनु पर्ने ।
- ४४ उत्पादन मात्रै होइन प्रशोधन र बजारीकरणमा समेत जोड दिनुपर्ने ।
- ४५ संघीयतामा जाने परिस्थितिमा कृषिका कार्यक्रम कसरी सञ्चालन गर्ने हो स्पष्ट हुनुपर्ने ।
- ४६ उत्पादित वीउ विजन खरिद बिक्रीको लागि सरकारले नै संकलन केन्द्र स्थापना गर्नुपर्ने ।
- ४७ व्यवसायिक रुपमा अधि बढ्न सिंचाईको बन्दोबस्त, खाद्यको गोदामको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- ४८ क्रान्तिकारी/वैज्ञानिक भूमि सुधार लागू गर्नुपर्ने । राजाको नाममा रहेको जमिन जोताहालाई प्रदान गर्नुपर्ने । गुठी, धार्मिक जग्गाको राष्ट्रियकरण गर्नुपर्ने । सरकारी जग्गामा कमैया, हलिया, भूमिहीन किसानहरूलाई व्यवसायिक खेती गर्न लगाउनुपर्ने ।
- ४९ कृषि मजदूरको न्यूनतम ज्याला निर्धारण गर्नुपर्ने र कृषि वालीको न्यूनतम मूल्य तोकिनु पर्ने ।
- ५० सिंचाई, विद्युत, यातायात जस्ता पूर्वाधारमा जोड दिनुपर्ने ।
- ५१ भूगोल अनुसार मल वीउ विजन उपलब्ध गराउनुपर्ने ।
- ५२ लक्षितवर्गका महिलालाई सम्बोधन गर्न यो रणनीतिमा महिलालाई प्रतिनिधित्व ५० प्रतिशत सुनिश्चित गर्नुपर्ने । किसानको परिचय महिलालाई दिनुपर्ने । कम्तीमा ३ लाख सम्मको कृषि व्यवसाय धितो राखेर ऋण दिनुपर्ने । महिलासँग जग्गाजमिन छैन भने विना धितो पाचलाखसम्म ऋण दिनुपर्ने । पशुपालन, पंक्षीपालनमा महिलालाई विना धितो ऋण दिनुपर्ने । महिलासँग वीउविजन उत्पादनको ज्ञान छ, यसको व्यापक अनुसन्धान हुनुपर्ने । रणनीतिमा उल्लेखित समितिहरूमा महिला लगायतको प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने । महिला किसानलाई प्रोत्साहन सहितका उद्यमयुक्त कार्यक्रमहरू संचालनमा जोड दिनु पर्ने ।
- ५३ बन र कृषिलाई जोडेर हेर्नुपर्ने । सामुदायिक वनमा घाँसपालन बृद्धि गरी पशुपालनलाई टेवा दिनु पर्ने ।
- ५४ व्यवसायीकरणमा जोड, संरक्षण क्षेत्र (३८ प्रतिशत) मा कृषिलाई कसरी सम्बोधन गर्ने, संरक्षण क्षेत्रलाई कसरी कृषिमा व्यवसायीकरण गर्ने त्यसतर्फ ध्यान दिनुपर्ने ।
- ५५ मौसमी बेरोजगारी किसानलाई कसरी खालि समयमा अर्को क्षेत्रमा रोजगारी बनाउने त्यसतर्फ यो रणनीतिले ध्यान दिनुपर्ने ।
- ५६ भूमि अतिक्रमण हुन नदिन र किसानको अधिकार संरक्षणमा जोड दिनुपर्ने ।

- ५७ कृषि ऋण, कृषि बीमा सरल र सहज रूपले उपलब्ध गराउनु पर्ने ।
- ५८ कृषि तथा पशुधनको बीमा मूल्यांकन गर्ने व्यवस्थाको स्पष्ट उल्लेख गर्नुपर्ने ।
- ५९ Water Harvesting Technology लाई प्रोत्साहन दिनुपर्ने ।
- ६० कृषि विकास रणनीतिको बारेमा यूवालाई आकर्षित र सचेतना फैलाउनु पर्ने ।
- ६१ कृषकलाई व्यवहारिक सुझाव दिने कृषि विज्ञको गाउँ गाउँमा उपस्थिति हुनुपर्ने ।
- ६२ कृषि गणना गरी कृषकको वर्गीकरण गरी परिचयपत्र समेत प्रदान गरी अनुदान प्रदान गर्ने ।
- ६३ कृषि सामग्री कम्पनी हरेक गाउँमा स्थापना गर्नु पर्ने ।
- ६४ Digital land mapping लाई बजेट छुटाउनु पर्ने ।
- ६५ कार्यान्वयन तहमा धेरै संस्थागत व्यवस्था गरी जिल्लास्तरमा बढी केन्द्रित हुनुपर्ने ।
- ६६ बीउमा मात्र भएको बीमा बीउ उत्पादनमा पनि हुनुपर्ने ।
- ६७ संरक्षण क्षेत्रबाट बाली र किसानलाई भएको क्षतिको मुआब्जा दिनुपर्ने ।
- ६८ पशु विकास बैकको स्थापना गर्नुपर्ने ।
- ६९ परम्परागत पेशामा सहृदयता ऋण हुनुपर्ने ।
- ७० व्यवसाय धितो राखी उत्पादनमा विमा गर्नुपर्ने ।
- ७१ कृषि जन्य सामग्री ढुवानीमा किसानहरूलाई अनुदानको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- ७२ साना कृषकहरूलाई ऋण दिँदा ५०% कार्यक्रमलाई र ५०% जमिनलाई धितो मानिनुपर्ने व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- ७३ कृषिमा विशेष आर्थिक क्षेत्र बनाउने ।
- ७४ बजार पहुँच बढाउनु पर्ने ।
- ७५ गाउँगाउँमा कृषिपर्यटनलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।
- ७६ सामाजिक अनुशासन र उपभोगको अनुशासन कायम राख्नुपर्ने ।
- ७७ किसानको लागि छुट्टै अस्पताल हुनुपर्ने ।
- ७८ अनुगमन प्रक्रिया प्रभावकारी हुनु पर्ने ।
- ७९ कृषि औजारमा राजस्व छुट दिनुपर्ने ।
- ८० कस्तो जग्गामा के खेती हुने माटोको अवस्थाको अध्ययन हुनुपर्ने ।
- ८१ संयुक्त राष्ट्रसंघले पारिवारिक खेती वर्ष २०१४ घोषणा गरेको सन्दर्भमा हामी प्रत्येकले उत्पादकत्व बढाउनु पर्ने ।
- ८२ १४ अंचलमा शितभण्डार राख्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ।
- ८३ लगानी नीतिमा संशोधन गर्नु पर्ने । चीयामा चालु पुँजीको कमीले गर्दा विदेशीको भरमा पर्नुपर्ने अवस्था भएकोले यस्तो किसिमको विदेशीको हस्तक्षेप हुनु नहुने ।
- ८४ ठूला र साना उत्पादक किसान बीचको अन्तर सम्बन्ध हुनु पर्ने ।
- ८५ हरियो पत्तिको बजार अवस्था न्यायसंगत हुनुपर्ने ।
- ८६ चिया प्रविधिकको प्रयाप्त मात्रामा उत्पादन गर्नु पर्ने ।
- ८७ चिया बैक नै स्थापना गर्नुपर्ने ।

- ८८ चिया र कफी अलग अलग बोर्ड स्थापना हुनुपर्ने । बोर्डको प्रमुख चियाको विज्ञ वा कृषिमा स्नातक हुनुपर्ने साथै बजारीकरणमा ज्ञान भएको हुनु पर्ने ।
- ८९ विदेशमा हुने चिया मेलामा उपस्थिति हुने व्यवस्था मिलाई दिनुपर्ने ।
- ९० बीमा नीति बनाउनु पर्ने ।
- ९१ उत्पादनमा बढी जोड दिए जस्तै, भण्डारण बजार व्यवस्थापन, प्रशोधनमा पनि जोड दिनु पर्ने ।
- ९२ फलफूल तथा तरकारी विकास बोर्डको पनि गठन हुनुपर्ने ।
- ९३ कुन ठाउँमा के वस्तुलाई उत्पादन एवं प्रबर्द्धन गर्न सकिन्छ, भन्ने विषयमा अध्ययन हुनुपर्ने ।
- ९४ अन्तर्राष्ट्रियस्तरको ल्याब स्थापना हुनुपर्ने ।
- ९५ Land Leasing Corporation मा कुन तह सम्मको संरचना हुने हो सीमान्त साना किसानको सम्बन्धमा स्पष्ट गर्नुपर्ने ।
- ९६ कृषि क्षेत्र बनाउँदा वैज्ञानिक भएर जानु पर्ने । सार्वजनिक जमिनलाई समुदायको स्वामित्व गराउने ?
- ९७ विकासको हिसाबले गा.वि.स., न.पा.को जुन वस्तु चित्र बनाएको छ तिनमा भूमि र खाद्य सुरक्षाको विषय पनि समावेश हुनु पर्ने ।
- ९८ गुणस्तरीय र Niche market नै प्रतिस्पर्धात्मक हुने भएकोले अनुसन्धान आविष्कार गर्ने किसानलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्ने ।
- ९९ भूमि सुधारलाई कृषिको मूलद्वार बनाउने ।
- १०० भूमिहीन किसानको लागि धितो, प्रोत्साहन र पुरस्कारको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- १०१ म्याद नाघेको तथा गुणस्तरहीन बीउविजन र मलखाद आयात तत्काल बन्द गर्नुपर्ने ।
- १०२ विविध भौगोलिक अवस्थामा उत्पादन हुने स्थानीय खाद्यान्नलाई उन्नत बनाउने र स्थानीय खाद्य परिकारलाई पर्यटन उद्योगसँगै विकास र विस्तार गर्नुपर्ने ।
- १०३ सार्क बीउविजन बैंकको नाउँमा नेपाल विदेशीको बीउबीजन बिक्री गर्ने बजार हुने र सार्क बीउविजन बैंक संचालनमा दामासाहीमा खर्च व्यहोर्ने व्यवस्था नेपालको हित विपरित भएको हुँदा यसबारे पुनरावलोकन गर्न सरकारलाई निर्देशन गर्नुपर्ने ।
- १०४ विश्वकै अग्लो हावापानीमा फल्ने मार्सीजातको धान खेतीको विकास र विस्तार गरी विश्व खाद्य संगठनमा नेपालको अधिकार स्थापित गर्नुपर्ने ।
- १०५ विश्वका मूल्यवान जडिबुटी यार्चागुम्बा, गच्छी च्याउ, वनलसुन, सतुवा, जटामसी, चिराइतो आदि जडिबुटीको खेती प्रविधिको विकास हुनुपर्ने ।
- १०६ मौसम अनुसार बढी उत्पादन हुने एक फलफूल खेती र अन्न वालीलाई मुख्य बाली बनाई सोही अनुसार बगैँचाको व्यवस्था गरी एक घर एक बगैँचाको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- १०७ कर्णाली क्षेत्रलाई अर्गानिक क्षेत्र घोषणा गर्नुपर्ने ।
- १०८ कृषि, पशुपालन, फलफूल खेती, माछापालनलाई एकीकृत ढंगले उद्योगको रुपमा विकास गरिनुपर्ने ।
- १०९ सहकारी र सामुहिक खेती प्रणालीमा विशेष जोड दिनु पर्ने ।
- ११० राजपरिवार, ठूला भूमिपति वा धार्मिक प्रतिष्ठान र गुठीको स्वामित्वमा रहेको जमिन वा अचल सम्पत्ति विना मुआब्जा जफत् गरी भूमिहीन तथा गरिब किसान वर्गलाई निःशुल्क वितरण गर्नु पर्ने । भूमिहीन किसान (मुक्त कमैया कम्मरी, हलिया, दलित तथा पिछडावर्ग) हरुलाई सुरक्षित

आवासको व्यवस्था गर्दै कृषि क्षेत्रका सबै सुविधा सहित करारमा जग्गा उपलब्ध गर्दै व्यवसायिक बनाउनु पर्ने ।

- १११ कृषि सम्बन्धी बालीनाली उत्पादनका लागि नेपालमा वैज्ञानिक सर्वेक्षण गरिनु पर्ने ।
- ११२ Poultry लाई कृषि उद्योगमा राख्नु पर्ने ।
- ११३ स्थानीय उत्पादन र स्थानीय उपयोग सहित अत्मनिर्भरको योजना बनाउनु पर्छ ।
- ११४ किसान आवास निर्माण गर्नुपर्ने ।
- ११५ उमेरको खास हद तोकी (६०-६५ वर्ष) कृषि कार्य गर्न असक्त भैसकेपछि जिविकोपार्जनको लागि राज्यले उचित व्यवस्था गर्नुपर्छ । किसान/मजदुरको लागि पेन्सन कोषको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- ११६ अर्गानिक कृषि उत्पादन र प्रयोग नै स्वस्थ जीवनको मुख्य आधार हो भन्ने कुरा कृषि विकास रणनीतिको मूल नारा बन्नुपर्ने ।
- ११७ कृषि क्षेत्रमा सरकारले दिने अनुदानलाई Input base मा मात्र सिमित नराखी Output base मा अनुदान दिने व्यवस्थालाई समावेश गर्ने ।
- ११८ कृषिजन्य वस्तुको निकासी प्रवर्धनका लागि हाल कायम रहेको कृषिजन्य वस्तुको जिल्ला निकासी कर लगायतका अन्य स्थानीय कर बाधकका रूपमा रहेकोले यस्ता करहरूको अन्त्य गर्ने विषय समेत यस रणनीतिमा उल्लेख हुनु पर्ने ।
- ११९ कृषि सहकारी संघ संस्थाको भूमिका र क्षमता बृद्धि गर्ने रणनीति अवलम्बन गर्नु पर्ने : कृषि क्षेत्रको परम्परागत प्रविधिलाई आधुनिकीकरण गरी प्रति इकाई उत्पादन लागत घटाई कृषक सदस्यको प्रति इकाई लाभ बृद्धि गर्न र यस क्षेत्रको उत्पादकत्व बढाउन, संभाव्यताको आधारमा खास भौगोलिक क्षेत्रमा खास कृषि वस्तुको उत्पादनलाई पकेट क्षेत्रको रूपमा केन्द्रित गराई ठूलो परिमाणमा उत्पादन गरी लागत कम गर्न कृषि व्यवशायीकरण र क्षेत्रगत उत्पादन विविधकरण गर्न, कृषि उत्पादनलाई बजारमुखी बनाई उत्पादकबाट सिधै ग्राहकसमक्ष उत्पादनलाई पुर्याई अनियन्त्रित तवरले बिचौलियाको अति शोषणबाट उत्पादक एवं उपभोक्तालाई संरक्षण गर्न बजारीकरणका समग्र कार्यहरूमा कृषि सहकारी संघ संस्थाहरूले निर्वाह गर्दै आएको भूमिकालाई शशक्त बनाउनका लागि त्यस्ता सहकारी संघ संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने रणनीति अवलम्बन गर्नु पर्ने ।

अनुसूची-४

रणनीति कार्यान्वयनमा सरोकार राख्ने १० वटा मन्त्रालय एवं पदाधिकारीहरू

क्र.सं.	नामथर	पद	मन्त्रालय÷ निकाय
१	प्रा.डा. गोविन्दराज पोखरेल	उपाध्यक्ष	राष्ट्रिय योजना आयोग
२	डा. सोमलाल सुवेदी	सचिव	संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास
३	श्री लोकदर्शन रेग्मी	सचिव	भूमि सुधार तथा व्यवस्था
४	श्री तुलसी सिटौला	सचिव	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात
५	श्री विश्वप्रकास पण्डित	सचिव	शिक्षा
६	श्री जयमुकुन्द खनाल	सचिव	कृषि विकास
७	श्री नारायण गोपाल मलेगो	सचिव	वाणिज्य तथा आपूर्ति
८	श्री माधवप्रसाद रेग्मी	सचिव	सिंचाई
९	श्री सुरेश प्रधान	नि. सचिव	सहकारी तथा गरिबी निवारण
१०	श्री सुरेशप्रकाश आचार्य	नि. सचिव	सहरी विकास
११	श्री वैकुण्ठ अर्याल	सहसचिव	अर्थ
१२	श्री राजेन्द्रप्रसाद अधिकारी	सहसचिव	कृषि विकास
१३	श्री माधव बेलवासे	महानिर्देशक	सिंचाई विभाग
१४	श्री प्रमोदकुमार श्रेष्ठ	सि.डि.ई.	सिंचाई
१५	श्री नागेन्द्र भ्ना	सहसचिव	भूमि सुधार तथा व्यवस्था
१६	डा. युवकध्वज जी.सी.	महानिर्देशक	कृषि विभाग
१७	श्री नवराज सुवेदी	उपसचिव	भूमि सुधार तथा व्यवस्था
१८	श्री विनोदकुमार भट्टराई	उपसचिव	कृषि विकास
१९	श्री बाबुराम भुषाल	उपसचिव	सहकारी तथा गरिबी निवारण
२०	श्री वासुदेव काफ्ले	वर्षि कृषि अर्थ विज्ञ	कृषि विकास

अनुसूची-५

कृषि तथा जलस्रोत समितिका माननीय सदस्यहरु

व्यवस्थापिका-संसद
कृषि तथा जलस्रोत समिति

सभापति	
मा. श्री गगन कुमार थापा	
पदेन सदस्यहरु	
१	मा.मन्त्री श्री राधाकुमारी ज्ञवाली (उर्जा)
२	मा.मन्त्री श्री नारायणप्रकास साउद (सिँचाई)
३	मा.मन्त्री श्री दलबहादुर राना (भूमिसुधार तथा व्यवस्था)
४	मा.मन्त्री श्री हरिप्रसाद पराजुली (कृषि विकास)

सदस्यहरु

१	
२	मा. श्री अमृत कुमार बोहरा
३	मा. श्री आनन्द प्रसाद पोखरेल
४	मा. श्री आशा यादव
५	मा. श्री कमल प्रसाद पंगेनी
६	मा. श्री काशी नाथ अधिकारी
७	मा. श्री किरण यादव
८	मा. श्री कुन्ती कुमारी शाही
९	मा. श्री केशव थापा
१०	मा. श्री कृष्ण धिताल
११	मा. श्री गीता सिंह
१२	मा. श्री गंगा प्रसाद यादव
१३	मा. श्री गंगा देवी डाँगी
१४	मा. श्री चन्द्र बहादुर कुँवर
१५	मा. श्री छेवाड तेन्जेन तमाड
१६	मा. श्री जमिन्द्रमान घले
१७	मा. श्री जंगि लाल राय
१८	मा. श्री डम्बरध्वज तुम्बाहाम्फे

१९	मा. श्री डिल्ली प्रसाद काफ्ले
२०	मा. श्री तारा कान्त चौधरी
२१	मा. श्री दिनेश प्रसाद परसैला यादव
२२	मा. श्री धानो महारा
२३	मा. श्री ध्रुव वाग्ले
२४	मा. श्री नबराज शर्मा
२५	मा. श्री नरेन्द्र साह कलवार
२६	मा. श्री निर्मल प्रकाश सुवेदी
२७	मा. श्री पुनाराम थापा
२८	मा. श्री पुष्करनाथ ओझा
२९	मा. श्री प्रकाश शरण महत
३०	मा. श्री बलराम अधिकारी
३१	मा. श्री भवानी प्रसाद खापुङ्ग
३२	मा. श्री मान बहादुर थारु
३३	मा. श्री मेघराज नेपाली निषाद
३४	मा. श्री राजु खनाल
३५	मा. श्री राम अवतार पासमान
३६	मा. श्री रामेश्वर प्रसाद हुङ्गेल
३७	मा. श्री रेखा शर्मा
३८	मा. श्री रेशमबहादुर वानिया
३९	मा. श्री लक्ष्मी कुमारी चौधरी
४०	मा. श्री लक्ष्मी प्रसाद पोखरेल
४१	मा. श्री विक्रम खनाल
४२	मा. श्री वेद माया भण्डारी (शाक्य)
४३	मा. श्री शारदा कुमारी विश्वकर्मा
४४	मा. श्री शिव कुमार मण्डल केवट
४५	मा. श्री शिव चन्द्र चौधरी
४६	मा. श्री सीता नेपाली
४७	मा. श्री सुधिर कुमार सिवाकोटी
४८	मा. श्री सुमित्रा थरुनी
४९	मा. श्री सुरेन्द्र प्रसाद यादव
५०	मा. श्री ज्ञानेन्द्र बहादुर कार्की

अनुसूची-६

व्यवस्थापिका-संसद कृषि तथा जलस्रोत समिति

समितिमा कार्यरत कर्मचारीहरू

१.	श्री आनन्दप्रसाद अधिकारी	उपसचिव (समिति सचिव)
२.	श्री सीता काफ्ले वाग्ले	उपसचिव
३.	श्री मदनप्रसाद पोखरेल	शाखा अधिकृत
४.	श्री पुष्पप्रकाश खनाल	शाखा अधिकृत
५.	श्री लक्ष्मी महर्जन	ना.सु.टा
६.	श्री राम सुन्दर थापा	ना.सु.
७.	श्री गोपालबहादुर घर्ती मगर	का.स.
८.	सुश्री विष्णु पौडेल	का.स.

भाग-१ परिचय

पृष्ठभूमि:

नेपालको अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको प्रधान्यता यहाँको वास्तविकता हो । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा ३५ प्रतिशत योगदान कृषि क्षेत्रको छ र करीब दुई तिहाई जनता कृषिमा नै निर्भर रहेका छन् । कृषि क्षेत्रको विकास र विस्तारले देश विकासमा महत्वपूर्ण योगदान गर्दछ । कृषि लगायत प्राकृतिक स्रोतको समुचित उपयोग गरी तुलनात्मक लाभको आधारमा कृषि बालीको प्रतिस्पर्धी क्षमता बढाएर उत्पादन वृद्धि गरी मुलुकलाई खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बनाउनु हाम्रो प्राथमिकता हुनुपर्छ । तुलनात्मक लाभका नगदे बालीहरूमा व्यवसायीकरण, कृषि मार्फत आयात प्रतिस्थापन र आम किसानहरूको आर्थिकस्तर वृद्धि गर्दै समृद्ध नेपाल बनाउने नै हाम्रो परिकल्पना हुनुपर्दछ । कृषिमा औद्योगीकरण नभएसम्म देशको समृद्धिको कल्पना पनि गर्न सकिदैन र हुन सक्दैन । कृषिमा व्यवसायीकरण, विविधीकरण, आधुनिकीकरण गरी यस क्षेत्रको योगदान बढाउने र विदेश पलायन भएका र वैदेशिक रोजगारीमा गएका युवाहरूलाई कृषि क्षेत्रमा आकर्षित गरी कृषिलाई आत्मनिर्भर बनाउनु अहिलेको आवश्यकता हो ।

यसै कुरालाई दृष्टिगत गरी कृषि क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनका असर कम गर्ने, सिंचाई सुविधा सर्वसुलभ बनाउने, सीमान्त भूमिमा कृषिको लागि चाप घटाउने, किटनाशक विषादीको अनुपयुक्त र असुरक्षित प्रयोगबाट वातावरण र जनस्वास्थ्यमा नकारात्मक प्रभाव घटाउने, उपलब्ध कृषि प्रविधिहरू पर्याप्त रूपमा कृषकको थलोमा पुऱ्याउने, रासायनिक मल आयात र वितरण व्यवस्था सुनिश्चित तुल्याउने, युवा जनशक्तिलाई कृषि पेशामा आकर्षित गर्ने, कृषि उपजको प्रशोधन प्रविधिको विकास र विस्तार गर्ने, कृषि एवं पशुजन्य उत्पादन, वितरण, आयात एवं निर्यातमा गुणस्तर एवं स्वच्छताको नियमन कार्य प्रभावकारी तुल्याउने, कृषि उत्पादकत्व बढाउन कृषक समूह र सहकारीको संस्थागत विकास, गरिब, महिला, जनजाति, दलित, मधेसी, मुस्लिम र दुर्गम क्षेत्रका कृषकहरूको कृषि तथा पशु सेवा कार्यक्रममा पहुँच वृद्धि गर्ने, कृषि सम्बन्ध औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षामा पहुँच बढाउने जस्ता चुनौतिहरू रहेको कुरा चालु त्रिवर्षीय योजनामा पनि औल्याइएको छ । दुरगामी असर पार्ने नीति नियम कानून, त्यसलाई सहयोग गर्ने संरचना, राज्यको लगानी, नीजी सहकारी क्षेत्रको सक्रियता र किसानहरूको सचेतना, संलग्नता, लगनशीलता, मिहिनेत, दाताहरूको लगानी प्रतिबद्धताबाट कृषि क्षेत्रमा उल्लेख्य प्रगति भई कृषिमा आत्मनिर्भर हुन सकिन्छ र कृषि क्षेत्रलाई आकर्षित र मर्यादित बनाई युवावर्गलाई कृषि क्षेत्रमा टिकाई राख्न सकिन्छ ।

दीर्घकालीन कृषि योजना सफल हुन नसकेको परिप्रेक्ष्यमा कृषि विकास मन्त्रालयले दीर्घकालीन कृषि रणनीति तयार पारेको र यस्तो नीति निर्माणमा पनि संसदको भूमिका रहनु पर्दछ, भन्ने सन्दर्भमा कृषि तथा जलस्रोत समितिको मिति २०७१।०५।२४ गतेको बैठकबाट समितिका सदस्य माननीय श्री आनन्दप्रसाद पोखरेलको संयोजकत्वमा कृषि विकास उप-समिति गठन भएको थियो । उक्त उपसमितिलाई कृषि विकास रणनीतिको सम्बन्धमा सबै पक्षका सरोकारवालासंग छलफल गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन पेश गर्न कार्यभार दिइएकोमा उपसमितिले विभिन्न सरोकारवर्गसंग छलफल गरी प्राप्त सुझावहरू समेत अध्ययन गरी रणनीतिको सम्बन्धमा आफ्नो सुझावहरू सिफारिस प्रस्तुत गरिएको थियो । उपसमितिले पेश गरेको प्रतिवेदनमा छलफल र परिमार्जन सहित यो प्रतिवेदन प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

अध्ययनको मुख्य उद्देश्य प्रस्तावित कृषि विकास रणनीतिको अध्ययन गरी सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरी समितिको सुभावहरु प्रस्तुत गर्नु रहेको छ ।

अध्ययनको औचित्य

१. संसदको मुख्य काम नीति निर्माण गर्ने भए तापनि नीति अन्तर्गत बन्ने ऐनमा मात्र संसदको भूमिका रहने प्रचलन रहेको छ । नीतिबाट नै अन्य ऐन, नियम निसृत भएर आउने हुँदा नीति निर्माण संसदको चासोको विषय बन्नु पर्छ र रणनीतिमा संसदले अपनत्व लिनु पर्दछ ।
२. आगामी २० वर्षको नेपालको कृषि क्षेत्रको विकासमा यस रणनीतिले नै मार्गनिर्देश गर्ने र ऐन, नियम, बजेट र कार्यक्रम समेत प्रभाव पार्ने भएकोले यो रणनीति निर्माणको चरणमा नै सम्बन्धित सबै निकायको चासो तथा सहभागिता र राजनीतिक स्वामित्व आवश्यक छ ।
३. रणनीति निर्माणसँगै अकी महत्वपूर्ण कुरा यसको सफल कार्यान्वयनको हो । समिति ADS ले APP को जस्तो असफल नियती व्योहोर्नु नपरोस भन्ने चाहन्छ । यस कृषि विकास रणनीतिको सफल कार्यान्वयनका लागि यसका सरोकारवाला निकायको प्रतिबद्धता, कार्ययोजना र समन्वय अपरिहार्य छ ।
४. रणनीति निर्माणका क्रममा छुटेका सरोकारवाला निकायसंग छलफल गर्न, छुटेका विषयहरू समेटन र संरचनागत परिवर्तन, कानून परिमार्जन र स्रोत साधन व्यवस्थापनका लागि समेत थप स्पष्टता वनाउन तथा रणनीति कार्यान्वयनमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने निकायहरूविच अस्पष्टता हटाउन र यसको सफल कार्यान्वयन हुन सकोस भनेर नै यो अध्ययन गरिएको हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तावित कृषि विकास रणनीतिमा सुभाव पेश गर्ने सन्दर्भमा उप-समितिले विभिन्न विधिहरु अपनाएको थियो । अपनाइएका विधिहरुमा प्रस्तावित रणनीति र विभिन्न सन्दर्भ सामाग्रीको अध्ययन विश्लेषण गरिएको थियो । त्यसपछि विभिन्न संघ, संस्था, पदाधिकारीहरूसँग छलफल र अन्तरक्रिया गरिएको र विभिन्न राजनीतिक दलहरुको आधिकारिक धारणाको जानकारी लिइएको थियो । यसरी जानकारी लिइएका संघ, संस्था र सरकारी निकायका सम्बद्ध पदाधिकारी, सरोकारवाला मन्त्रालयहरू, कृषिसँग सम्बन्धित विज्ञहरु, व्यवसायीहरु, महिला, जनजाति, दलित, पिछडिएको वर्ग, भूमिहीनका प्रतिनिधिसँग छलफल अन्तरक्रिया गरिएको थियो । त्यसैगरी नीति निर्माणमा सहयोग गर्ने दातासँग नीति कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने प्रतिबद्धताको लागि छलफल पनि गरिएको थियो । उप समितिबाट प्रस्तावित कृषि विकास रणनीतिमा सुभाव सहितको प्रतिवेदन समितिमा पेश भएपछि समितिमा कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयनमा सरोकार राख्ने विभिन्न १० वटा मन्त्रालयसँग छलफल गरिएको थियो । उपसमितिको गठन विधि अनुसूची १ मा, छलफलमा सहभागी विज्ञ र संघ संस्थाको नामावली अनुसूची २ मा, सहभागी निकाय र विज्ञहरूबाट प्राप्त सुभावहरु अनुसूची ३ मा, कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयनमा सरोकार राख्ने विभिन्न १० वटा मन्त्रालयबाट छलफलमा संलग्न पदाधिकारीहरुको नामावली अनुसूची ४ मा, समितिका माननीय सदस्यहरुको नामावली अनुसूची ५ मा र समिति सचिवालयका कर्मचारीहरुको नामावली अनुसूची ६ मा राखिएको छ ।

भाग-२

कृषि क्षेत्रको समस्या

करिव ८३ प्रतिशत ग्रामिण जनताको मुख्य जिविकोपार्जनको श्रोतका रूपमा रहेको नेपालको कृषि क्षेत्रले तेस्रो आवधिक योजनाबाट नै विकासको प्राथमिकतामा पर्न सफल भएता पनि अपेक्षाकृत विकास हुन सकेको छैन । कृषि क्षेत्रको विकास नीति र रणनीतिमाहरुमा प्राथमिकतामा परे पनि राज्यबाट हुने लगानीको प्राथमिकतामा कहिल्यै परेन । एकातिर कृषि विकासका लागि बजेटको अपर्याप्तताको विषय सदैव टड्कारो रूपमा आउँछ भने अर्कातिर कृषि विकासका योजना कार्यान्वयन गर्ने निकायबाट समयमा विनियोजित बजेट खर्च गर्न नसकेको र भएको बजेटको कार्यान्वयन पनि प्रभावकारी नवनेको अवस्था छ । कृषि विकासको जिम्मा पाएका निकायहरुको समयानुकूल क्षमता अभिवृद्धि हुन नसक्दा र सुशासन सुनिश्चित गर्न नसक्दा कृषि विकासका परियोजनाबाट परिलक्षित उपलब्धिहरु हासिल हुन सकेका छैनन । जसको परिणाम विगतमा खाद्यान्न निर्यात गर्ने मुलुक आज खाद्यान्न आयात गर्नु पर्ने अवस्थामा पुगेको छ ।

राष्ट्रिय कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रले गरेको योगदानका आधारमा यस क्षेत्रको लागि हाल आवश्यक लगानीको करिव १० प्रतिशत मात्र राज्यबाट प्राप्त गरेको छ । भु-खण्डीकरण, प्रकृतिक प्रकोपलाई व्यवस्थापन गर्न सक्ने राज्यको अपर्याप्त क्षमता, राज्यको अस्थिर भू-नीति जस्ता कारणले कृषि क्षेत्रमा पर्याप्त मात्रामा निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित हुन सकेको छैन । पर्याप्त नीतिगत पूर्वाधारहरुको अभावमा व्यवसायिक कृषि तथा यसको औद्योगिकरणमा अन्तर्राष्ट्रिय लगानी समेत आकर्षित हुन सकिरहेको छैन । हाल सम्म पनि कृषि क्षेत्र व्यवसाय वा उद्यमको रूपमा स्थापित हुन सकेको छैन । प्राकृतिक प्रकोप तथा अन्य खतराबाट हुने क्षतिलाई परिपूर्ति गर्नका लागि विमा र क्षतिपूर्तिको उचित व्यवस्था एवं विमामा सबै कृषकहरुको सहज र सरल पहुँच हुन सकेको छैन ।

नेपालमा कृषि अनुसन्धानको क्षेत्रमा राज्यको लगानी कृषि गार्हस्थ उत्पादको करिव ०.४ प्रतिशत छ, जुन अत्यन्त न्यून हो । कृषि अनुसन्धान कृषकहरुको माग, राष्ट्रिय आवश्यकता र भौगोलिक सम्भावनाहरुलाई सम्बोधन गर्ने गरी केन्द्रीत हुन सकिरहेका छैनन् भने अर्कोतिर अनुसन्धानबाट सृजित प्रतिफलहरु सही समयमा सही ढंगले कृषक समक्ष प्रसारित हुन सकिरहेको छैन । कृषि अनुसन्धान, कृषि प्रसार र कृषि शिक्षाका विचमा समन्वय हुन सकेको छैन । कृषि अनुसन्धान र प्रसार विकेन्द्रीकरण हुन सकिरहेको छैन । कृषि उत्पादनको मुख्य आधारको रूपमा रहेको विउ र नश्लहरुको विकास र विस्तार हुन नसक्दा र आवश्यक पूर्वाधार एवं मलको उपलब्धताको अभावले उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धि गर्ने राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल हुन सकिरहेको छैन ।

प्रचुर मात्रामा पानी भएता पनि सीमित खेतीयोग्य जमिनमा मात्र सिंचाईको सुविधा छ । अधिकांश खेती योग्य जमिन आकासे पानीमा निर्भर छ । कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व बृद्धिको सिंचाईको अभाव नै मुख्य व्यवधानको रूपमा देखापरेको छ । यसका अलावा सिंचाई परियोजनाको ढाँचा, बजेट विनियोजन तथा व्यवस्थापनले पनि समयमै परियोजना सम्पन्न हुने/नहुने निर्धारण गर्छ । कृषि क्षेत्रको पूर्वाधारका लागि बजेट निक्षेपण भए तापनि अन्य विभिन्न सरकारी निकाय बीच समन्वयको अभावका कारण कृषि क्षेत्रको नयाँ पूर्वाधार निर्माणको जिम्मेवारीका सन्दर्भमा द्विविधा

देखिन्छ । अपर्याप्त प्राविधिक तथा व्यवस्थापन क्षमताका कारण स्थानीय स्तरमा सिंचाई परियोजना हस्तान्तरण गरिदैन अनि केन्द्रीकृत निर्णय प्रणालीले ठूला परियोजनालाई मात्र केन्द्र विन्दुमा राखेको पाइन्छ ।

कृषि सडकका नाममा ग्रामीण सडकलाई प्राथमिकता दिए पनि उत्पादन सामग्रीको पहुंच र कृषि उपजको सहज बजारीकरणमा नकारात्मक प्रभाव पर्न गई उत्पादनशील जमिनहरु बाँझो रहन गएको छ । आन्तरिक र वाह्य आप्रवासनका कारण कृषि क्षेत्रमा कृषि मजदुरहरुको अभाव देखिन थालेको छ । ग्रामीण विद्युतीकरणको अभावमा व्यवसायिक तथा औद्योगिक कृषिका लागि अत्यावश्यक उर्जाको अभावमा कृषि व्यवसाय सफल बन्न सकिरहेको छैन । कृषि क्षेत्रको उत्पादन लागत न्यूनीकरण गर्नका लागि कृषि यान्त्रीकरण गर्न समेत विद्युत अभावका कारण नकारात्मक असर पर्न गई उत्पादन लागत बढ्न गईरहेको छ । कृषि उपजहरु जस्तै धान प्रशोधन गर्न प्रशोधनशालाहरु पर्याप्त र नविन प्रविधिका नहुँदा धान भारत निकासी हुने र सोही धान प्रशोधन पश्चात् अत्यन्तै महंगो मूल्यमा आयात हुने अवस्था श्रृजना भएको छ ।

आलु, प्याज, तरकारी तथा फलफूल जस्ता कृषि उपजहरुको लागि उचित भण्डारण सुविधा नहुँदा उत्पादन हुने मौसममा सडेर जाने वा न्यून मूल्यमा निर्यात हुने तथा बेमौसममा अत्यन्तै महंगो मूल्यमा आयात हुँदा कृषि उत्पादनमा अपेक्षित विकास नहुनुका साथै राष्ट्रको व्यापार घाटा समेत दिनानुदिन बढ्दै गईरहेको छ । गुणस्तरीय कृषि उपजहरुको उत्पादन, प्रशोधन तथा प्याकेजिङ्ग प्रविधिको विकास, बिस्तार र नियमन हुन नसक्दा निर्यात भैरहेका कृषि उपजहरु समेत निरन्तर घट्टै गएका र निर्यात हुनबाट बन्चित हुन थालेका छन् ।

राज्यले विगत केही वर्षहरुबाट मलमा अनुदान उपलब्ध गराउन शुरु गरे तापनि राष्ट्रिय आवश्यकताको सानो अंशलाई मात्र सम्बोधन गर्न सकेको छ । मल वितरण प्रणाली समानुपातिक तथा समतामूलक बन्न सकेको छैन । दूर दराजमा रहेका कृषकहरु यस सुविधाबाट बञ्चित भएका छन् । राज्यले उचित परिमाणमा, उचित समयमा र उचित स्थानहरुमा मल वितरण गर्न नसक्दा कृषि उत्पादनमा अपेक्षाकृत बढोत्तरी हुन सकेको छैन । देशमा मलको अपर्याप्तताले गर्दा भारत बाट महंगोमा चोरी निकासीका माध्यमबाट मल आयात हुने र त्यस्तो मलको गुणस्तर कमसल हुने तथा म्याद गुज्रिसकेका मलहरु भित्रिने समस्या रहेको छ । मलको गुणस्तरीयतालाई नियमन गर्ने निकाय तथा प्रकृया प्रभावकारी नहुँदा राज्य तथा कृषकहरुको सीमित श्रोत र मेहनत खेर गईरहेको छ ।

ग्रामीण क्षेत्रमा कृषि बाहेकको बैकल्पिक रोजगारीको अवसर नहुनु, कृषि क्षेत्रले समेत पर्याप्त रोजगारी श्रृजना गर्न नसक्नु र कृषि प्रतिष्ठित पेशा हुन नसक्दा ग्रामीण भेगका यूवाहरुको विदेश पलायनले हालका दिनमा कृषि व्यावसायलाई महिला, बृद्ध तथा बालबालीकाको पेशाका रुपमा रुपान्तरण भएको देखिन्छ । कृषिको विकास नै ग्रामिण क्षेत्रको दिगो आर्थिक रुपान्तरणको प्रमुख आयाम भएता पनि कृषि क्षेत्रमा नीतिगत तथा पुर्वाधार विकेन्द्रीकरण हुन नसक्दा समग्र ग्रामीण विकासलाई नै प्रभावित गरेको छ । राज्यका तर्फबाट कृषि सेवा प्रदान गर्ने निकाय र विज्ञ जनशक्तिहरुको ठूलो जमात राजधानी र जिल्ला सदरमुकाममा सीमित भएर बस्ने हालको व्यवस्थाले नविन र वैज्ञानिक कृषि प्रविधिहरु ग्रामीण क्षेत्रमा पुग्न सकिरहेको छैन । अनुगमन तथा मुल्याङ्कन प्रणाली मार्फत राज्यबाट भएको लगानी देखिने गरी सेवा प्रवाहको उचित प्रतिफल भल्किन नसक्दा कृषि विकासको समग्र सेवा प्रवाह, पारदर्शिता र सुशासनमा समेत प्रश्न उठ्न थालेको छ ।

अहिले कृषि विकास रणनीतिको तयारी गरी रहँदा विगतका कमी कमजोरी नदोहोरिने गरी गर्न सकेको खण्डमा यो दस्तावेजले कृषिमा नयाँ क्रान्ति ल्याउन सक्छ । रणनीति प्राज्ञिक निश्कर्ष र अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवका साथै किसानमुखी हुनुपर्छ, समस्त किसानमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने किसिमको हुनु पर्छ । नेपालको कृषि विकास रणनीति तयार गर्दा कृषि उत्पादनका आधार जल, जमिन, जंगल, जैविक विविधता र कृषि पूर्वाधारको विकास, अनुसन्धान, वास्तविक प्रसार, प्रविधि, लगानी र बजारको न्यायोचित सम्वर्धनबाट नै कृषिको रुपान्तरण हुनसक्छ ।

कृषिको असफलता ऐन, नियमसँग पनि जोडिएको विषय हो, नीतिको आधारमा समयानुकूल ऐन, कानूनको संशोधन र किसान अनुकूल, कृषक ऐन र कृषि विकास ऐन आजसम्म बनाउन नसक्नु पनि यस क्षेत्रको विकास नहुनुको एउटा कारण हो । त्यसतर्फ पनि ध्यान दिनु आवश्यक छ । उत्पादनलाई पनि विविधीकरण, प्रतिस्पर्धी र बजारमुखी बनाउन सकिएको छैन । कृषि रणनीतिको कार्यान्वयन कृषि विकास मन्त्रालयले मात्र गरेर पुग्दैन । यसको लागि सम्वद्ध सबै मन्त्रालय र लाइन एजेन्सीहरुको पनि त्यत्तिकै सहयोग चाहिन्छ । केन्द्रीय स्तरमा अन्तर मन्त्रालयमा समन्वयको अभाव देखिन्छ भने कार्यान्वयन तहमा सम्वद्ध सबै निकायहरुकाबीच समन्वय र सहकार्य हुनु पर्नेमा समन्वय र सहकार्य नहुनु विडम्बना नै भएको छ ।

भाग-३

कृषि विकास रणनीतिको विश्लेषण

आजसम्म आइपुग्दा धेरैवटा दीर्घकालीन कृषि नीति र रणनीति बनाई कार्यान्वयन पनि भइसकेका छन् । पछिल्लो अवधिमा दीर्घकालीन कृषि नीतिको समीक्षा गर्दै यसले लक्ष्य प्राप्त गर्न नसकेको कारण नयाँ कृषि विकास रणनीति बनाई लागू हुने चरणमा छ । एपिपि भन्दा एडीएस संरचनागत रूपमा अझै उपयुक्त र विषयवस्तु केन्द्रीत छ । यसले एपिपि असफल हुनुको कारक तत्वहरूलाई विशेष ध्यानपूर्वक हेरेको छ, लक्ष्यहरू पहिचान गरेको छ र लक्ष्य प्राप्त भए नभएको मापन गर्ने सुचकाङ्क समेत सुझाएको छ । दातृ निकाय, सरोकारवाला निकायसंग छलफल भएपनि किसानसंग समेत समन्वय पर्याप्त समन्वय हुन सकेको देखिदैन । यो रणनीति निर्माणको क्रममा संसद र राजनीतिक तहमा पर्याप्त छलफल भएको देखिदैन । एडीएसले आगामी २० वर्षका लागि नेपालको कृषि क्षेत्रसंगै कृषि व्यवसायको पनि अभिवृद्धि हुने अपेक्षा लिएको छ । सरकारले तयार गरेको यो रणनीतिलाई असफल हुन नदिन कार्यन्वयन गर्ने निकाय, राजनैतिक दल, अन्य सरोकारवाला र विशेषतः खेतीमा संलग्न किसानहरूको रणनीति निर्माण र कार्यान्वयनमा सहभागिता र स्वामित्व हुनु जरूरी छ । सम्बन्धित सबैको जीवन्त सुझावहरूलाई समावेश गरी यो कृषि विकास रणनीतिलाई कृषकमुखी बनाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ । एडीएसको सोचले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने उत्पादनहरूतर्फ ध्यान दिनुपर्छ ।

कृषिको विकास मुलुकको विकासको मेरुडण्ड मात्र नभई खाद्य संप्रभुता र खाद्य अधिकारको महत्वपूर्ण आधार पनि हो । मानिसको व्यक्तित्वसंग जोडिएको जमिनको न्यायपूर्ण स्वामित्व, सामाजिक प्रतिष्ठा र गौरव पनि हो । गरिबी निवारण, खाद्य सुरक्षा, रोजगारीको स्रोत नेपाली अर्थतन्त्रको मुख्य आधार पनि कृषि नै हो । यो बहुआयामिक सम्बन्ध राख्ने प्राकृतिक स्रोतमा आधारित जलवायु र मौसमको अनुकूलता प्रतिकूलतामा अन्तरनिर्भर रहने जैविक उत्पादन पद्धति समेत भएको प्राकृतिक वस्तु हो । यो कुरा रणनीति तयारी गर्दा विसर्गै नसकिने तथ्य हो । नेपालको सरकार संचालन र उसले परिकल्पना गरेको करिब १० वटा मन्त्रालय (कृषि, सिंचाई, जलस्रोत, आपूर्ति, उद्योग, सहकारी, स्थानीय विकास, भौतिक पूर्वाधार र शहरी विकास, अर्थ र शिक्षा मन्त्रालय) को प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित विषय हो । यो रणनीति तर्जुमा गर्दा ती मन्त्रालयसंग ठाडो, तेर्सो अन्तरनिर्भरता र अन्तरसम्बन्धलाई प्रत्यक्ष सम्बोधन नभई यसले परिलक्षित गरेको लक्ष्य हासिल गर्न सकिदैन । यी निकाय विचको समन्वय विना यो सफल हुन सक्दैन । यसका सन्दर्भमा यथोचित सम्बोधन नभएको वर्तमान यथार्थलाई समितिले अत्यन्त महत्वका साथ लिएको छ ।

वर्तमान कृषिमा संलग्न ६६ प्रतिशत जनसंख्यालाई खाद्यसुरक्षाको प्रत्याभूति गरी बाँकी ३४ प्रतिशत जनसंख्यालाई खाद्य सुरक्षा प्रदान गर्न थप उत्पादन वृद्धि अत्यन्त जरूरी छ । त्यसमा पनि तुलनात्मक लाभको बालीको उत्पादन गरी विशाल दुई छिमेकी मुलुकमा निर्यात गर्न सक्नु नै यसको लक्ष्य रहनु पर्दछ । यसको लागि खेती गर्ने किसानमा जमिनको स्वामित्वको प्रत्याभूति, कृषि उत्पादनका सहायक अन्य साधन स्रोतमा कृषकको सहज पहुँच, कृषि लगानीमा वृद्धि, सीमान्त किसानलाई कृषि उत्पादन लागतमा कम्तीमा ५० प्रतिशत अनुदानको सुनिश्चितता गरी कृषक ऐन र कृषि श्रमिक ऐनको नयाँ व्यवस्था गर्नु र यथोचित भौतिक पूर्वाधारसंग कृषि व्यवसायीकरणमा जोड दिई बजारको प्रत्याभूति र त्यसको नियमन कृषि रणनीतिको अनिवार्य आवश्यकता हो ।

नेपालको कृषि जल, जमिन, जंगलसँग जोडिएको मौलिक पद्धति हो र नेपालको पहिचान, संस्कृति र राष्ट्रियतासँग यसको अन्योन्यासित सम्बन्ध छ । कृषिमा आत्मनिर्भर भई खाद्य संप्रभुताको प्रत्याभूति गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले मार्गनिर्देश गरेको छ । यसैको आधारमा हामी कृषि विकास रणनीति बनाउदैछौं । यसबाट निर्देशित भई कृषि नीतिको पुनर्संरचना र वर्तमान ऐन कानून र निर्देशनलाई पुनःपरिभाषित गर्नु पर्दछ । कृषि नीति कृषि कर्ममा लाग्नेकालागि हो भन्ने कुरा हामीले आत्मसात गरेका छौं । यसको तात्पर्य भूमिको स्वामित्व र अनुपस्थित जमिन्दारीको उन्मूलन र खेतीयोग्य बाँभो जमिनको उपयोग, भु-खण्डीकरण रोकिए कृषि उत्पादन वृद्धि गर्ने र व्यवसायीकरण गर्ने चुनौति रहेका छन् । यसमा चक्लावन्दी, सामूहिक र सहकारी मार्फत खेती गर्नु र कृषिको व्यवसायीकरण गर्नु नै उत्पादन वृद्धिको लागि महत्वपूर्ण विषय हो । कृषि उत्पादन वृद्धिको महत्वपूर्ण स्रोत पानी अर्थात सिंचाई हो । कृषिको आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरणको नाममा Land Grabbing हुने र सिधै कृषिमा वैदेशिक लगानीको परिकल्पनाले नेपाली किसानको विस्थापन हुने क्रमशः किसान श्रमिकमा परिवर्तन हुने र नेपाल सुकुम्बासी र बेरोजगारहरुको थलोको बन्दै जान सक्ने खतरातर्फ हेक्का राख्नै पर्दछ ।

खाद्यान्नको आपूर्ति सुपरमार्केटबाट गरिने कोरा कल्पना नेपालको भौगोलिक विविधता, जलवायु र मौसमको विविधताले अनुमति नदिने कुरातर्फ पनि कृषि विकास मन्त्रालयको ध्यान जानै पर्दछ । कृषि रणनीति नेपाल र नेपालीको मौलिक पहिचान, गौरव, सामाजिक न्याय, जीविका र खाद्य सुरक्षा, रोजगारी र वैदेशिक मुद्रा आर्जन गर्ने प्रमुख स्रोत भएकोले यो रणनीतिको पुनर्संरचना गर्नु आवश्यक छ, भन्ने कुरामा पुनः यहाँ जोड दिनु सान्दर्भिक देखिएको छ ।

कृषि विकास रणनीतिका अनेकन सकारात्मक पक्ष हुँदा हुँदै पनि यसका केहि लक्ष्य र प्रक्षेपण यथार्थता भन्दा माथि र महत्वकांक्षी देखिन्छन् । सन् २०२२ सम्ममा देशलाई अल्पविकसितबाट विकासोन्मुख मुलुक बनाउने जुन परिकल्पना गरिएको छ, त्यसलाई साकार रूप दिन कृषिको योगदान कति हुनु पर्ने हो ? दृष्टिकोण, उद्देश्य, रणनीति र कार्यक्रमबीच एकरूपता कसरी कायम गर्ने ? यसमा गैरसरकारी संस्थाको प्रतिनिधित्व र सहभागिता कसरी गराउने ? रणनीतिमा दाताहरुको प्रत्यक्ष प्रभाव नेपालको कृषि अनुकूल हुन सक्छ कि सक्दैन ? भन्ने प्रश्नहरु खडा भएका छन् । दातामा आश्रित रणनीति कार्यान्वयनमा सरकारी प्रतिवद्धताको अभाव रहेको देखिन्छ भने वीउवीजन उद्योग स्थापनाको विषय, कीटनाशक औषधि र रासायनिक मलको प्रतिकूल असरको विश्लेषण समेत यसले गर्न सकेको देखिँदैन ।

कृषि वन र कृषि पर्यटनलाई सँगै लाने, सूचना र तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्न नयाँ तथ्याङ्कको प्रयोग कसरी भएको छ ? कृषि र वन बीचको अन्तरसम्बन्ध के हो ? जलवायु परिवर्तनबाट कृषिमा पर्ने असर, पारिवारिक खेती मार्फत खाद्यान्नमा आत्म निर्भर हुन सक्ने अवस्था छ, छैन ? यो कुरा रणनीतिले स्पष्ट गरेको देखिँदैन ।

कृषिमा श्रम शक्ति बढाउने र वैदेशिक रोजगारीमा जानेलाई कृषि पेशामा आकर्षित गर्न प्रोत्साहन गर्ने ठोस र कामयावी प्रस्ताव पनि प्रस्तुत भएको पाइँदैन । त्यसैगरी माटोको उपचार, जैविक खेती र यसको लागि क्षेत्र निर्धारण, कृषकको अधिकार, उत्पादकत्व बढाउने भूमिसुधार, भूमिको स्वामित्व, भू-उपयोग नीतिको कार्यान्वयन र सिमान्तकृत किसानको सम्बोधन, ठूला कृषिको संरचना अनुसारको भूमि उपलब्ध गराउने विषय, उब्जाउ भूमिको संरक्षण र जग्गा बाँभो राख्न

नपाउने व्यवस्था, कृषिमा समावेशी, महिलाको संलग्नता, पहिचान र मूल्य श्रृङ्खलाको संयन्त्रका विषयलाई पनि रणनीतिले सन्तोषजनक उत्तर दिन सकेको पाइदैन ।

यद्यपि नेपालमा कृषि उत्पादनमा यथेष्ट सम्भावना छ र रणनीतिले ती संभावनालाई उजागर गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने अपेक्षा गरिएको छ । न्यून लगानीको कृषि अनुसन्धान, किसानलाई जोड्ने प्रभावकारी संयन्त्रको अभाव, सिंचाईको न्यून उपलब्धता, मल, विउ लगायतका मुख्य सामग्री र पूर्वाधारको सीमित उपलब्धता लगायतका कारणले गर्दा उत्पादकत्व स्तर र वृद्धि न्यून छ । खाद्यान्न र कृषि सामग्रीको निर्यातमा वृद्धि र आयात प्रतिस्थापन हुन सकेको छैन । तथापि यी सम्भाव्यताको खोजी र चुनौतिको संबोधन गर्न रणनीतिले पर्याप्त आधार दिनेछ, भन्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

भाग-४

निष्कर्ष

नेपालको समग्र कृषि विकासको लागि कृषि विकास रणनीति आवश्यक थियो र ठिक समयमा बने तापनि यो आफैमा पूर्ण दस्तावेज भने होईन । केही कमी कमजोरीहरू भए तापनि यसले नेपालको कृषि विकासको लागि एउटा वाटो भने देखाउने छ । रणनीतिको मस्यौदा निर्माणको प्रारम्भिक चरणमा किसान लगायत राजनीतिक तहमा आवश्यक छलफल नभए पनि किसान प्रतिनिधिहरू, कार्यान्वयन गर्ने निकाय र अन्य सरोकारवालाको सहभागितामा रणनीति तयार भएको देखिन्छ । नीति निर्माणमा संसद र संसदीय समितिको चासो रहनुपर्छ र नीति तथा रणनीतिमा संसदले अपनत्व लिनु पर्दछ र यो अपरिहार्य छ भन्ने ठानेर कृषि तथा जलस्रोत समितिले कृषि विकास रणनीतिलाई छलफलमा ल्याएको हो । संसद र संसदीय समितिले नीति निर्माणमा अपनत्व लिए पश्चात् यस्ता नीति अन्तर्गत बन्ने ऐन कानून निर्माणमा सहजता प्राप्त हुने र सुभावावाट नीति कार्यान्वयनमा समेत सरकारलाई सहजता प्राप्त हुनेछ ।

रणनीतिमा केहि अस्पष्टता रहे तापनि यसले कृषि क्षेत्रको विकासका आधार, कृषि क्षेत्रले भोगेका समस्या तथा विगतको दीर्घकालीन कृषि योजना कार्यान्वयनमा देखा परेका समस्या केलाउने कोशिस गरेको छ । विगतको असफलता दोहोरिन नदिन सतर्कताका उपाय पनि खोजेको छ । समस्याको केही हदसम्म वस्तुगत विश्लेषण गर्न सफल भएको छ । यसले समग्र कृषि विकासको खाका प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न गर्दै किसान अधिकारको प्रस्तावलाई अगाडि ल्याएको देखिन्छ । तर यसको समग्र प्रस्तुतीमा उच्च लगानीको आशा गरिएको छ । साना किसानको कृषि रुपान्तरण गर्न यस दस्तावेजलाई पूर्णता दिनुपर्ने केहि आवश्यकताहरू पनि छन् । ती आवश्यकताहरू लाई समयक्रमसंगै परिमार्जन र पुनरावलोकन गर्नु पर्दछ ।

यो दस्तावेजलाई गतिशील र जीवन्त दस्तावेजको रुपमा अगाडि वढाउनु पर्दछ । मस्यौदामा कृषि विकास रणनीतिको दूरदृष्टि, उद्देश्य, रणनीति र प्रस्तावित कार्यक्रमबीच सामन्जस्यता देखिदैन । यसका लागि प्रस्तुत सुभावाहरूको गम्भीर अध्ययन र मस्यौदाको मसिनो चिरफार गर्न आवश्यक छ । साथै यसमा प्रक्षेपित उपलब्धिलाई व्यवहारिक बनाउन अहिले कृषि क्षेत्रमा देखा परेका महत्वपूर्ण परिवर्तित आयामहरू जस्तै आन्तरिक तथा बाह्य बसाई सराई, जलवायु मैत्री कृषि र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, अन्य मुलुकसँगको व्यापार सम्झौता जस्ता संवेदनशील पक्षहरूको वस्तुनिष्ठ विश्लेषण जरूरी छ ।

कृषि विकास रणनीति बहु मन्त्रालय, बहु सरोकार संघ, संस्था संलग्न भएको र सबैले मिलेर कार्यान्वयन गर्नु पर्ने विषय भएकोले यसको समन्वय र प्रभावकारी कार्यान्वयनको सवाल यो दस्तावेजको सबभन्दा कमजोर पक्ष देखिन्छ । आगामी २० वर्षको नेपालको कृषि क्षेत्रको विकासमा यस रणनीतिले नै मार्गनिर्देशन गर्ने र ऐन, नियम, बजेट र कार्यक्रम समेतमा महत्वपूर्ण प्रभाव पार्ने भएकोले पनि यसको सफल कार्यान्वयनका लागि यो रणनीति निर्माण संगै कार्यान्वयनमा सम्बन्धित सबै निकायको चासो तथा सहभागिता र राजनीतिक स्वामित्वको जरूरी छ ।

यो दस्तावेजमा परिकल्पना गरेको प्रावधानवाट मात्र यो रणनीति कार्यान्वयन गर्ने हो भने यो अर्को दीर्घकालीन कृषि नीतिको असफलताको इतिहास बन्न सक्ने भएकोले कृषिको महत्व र यसले गरेका परिलक्षित पाँच पिलर र यसको अपेक्षा पूरा गर्न कृषि विकास मन्त्रालयको स्तर वृद्धि

गर्न र मानव संसाधनको विकास र क्षमता अभिवृद्धि अपरिहार्य छ । यो रणनीति कार्यान्वयनका लागि अन्तर्मन्त्रालय समन्वयको अती महत्व रहेको हुँदा यसको कार्यान्वयनको नेतृत्व प्रधानमन्त्री वा उपप्रधानमन्त्रीले नै लिनुपर्दछ भन्ने समितिको भनाई रहेको छ ।

वैदेशिक सहयोग (अनुदान र ऋण) लिनु हाम्रो वाध्यता र वर्तमान विकासको मोडेल भएको छ । तर दातृ संस्थाहरुको अनुदान तथा ऋण सहयोगका मोडेलहरु अत्यधिक शर्त सहित ऋणीहरुको अधिकार माथिको अप्रत्यक्ष हस्तक्षेप र सरकारको भूमिकालाई कमजोर बनाउने खालको देखिएको छ । दाताहरुबाट आएका सबै शर्त स्वीकार गरी वैदेशिक सहायता स्वीकार गर्ने र दोष अरुलाई पन्छाउने प्रवृत्ति समेत विद्यमान छ । कुनै पनि वैदेशिक सहायता स्वीकार गर्दा हामी आफैले व्यवस्थापन गर्न पाउने तथा आफ्नो हित र अधिकार सुनिश्चित गर्दै परामर्शदाता खर्च आयोजनाको कुल लागतको दुई प्रतिशत भन्दा बढाउन नपाइने गरी मात्र स्वीकार गर्ने पद्धति बसाल्नु पर्दछ ।

रणनीति निर्माणको प्रारम्भिक चरणमा छुटेका सरोकारवाला निकाय र किसानको सहभागिता हुन सकोस र छुटेका विषयहरू समेत समेटिन सक्नु, राजनीतिक दल लगायत सबैको अपनत्व होस र कतिपय संरचनागत परिवर्तन, कानून परिमार्जन र स्रोत साधन व्यवस्थापनको कुरामा समेत स्पष्टता हुन सकोस र यसको सफल कार्यान्वयन हुन सकोस भन्ने ध्येयले समितिले छलफल गरेको हो । कृषि विकास रणनीतिको सफल कार्यान्वयनका लागि रणनीति निर्माण प्रकृयादेखि कार्यान्वयनतहसम्म सरोकारवाला निकायको संलग्नता, प्रतिबद्धता, कार्ययोजना र समन्वयको खाँचो रहन्छ । समितिले राखेको चासो र छलफलले यसतर्फ सबैको ध्यान केन्द्रित भएको छ र सरकारले समितिले सिफारिस गरेका सुझावलाई महत्वका साथ लिई रणनीतिमा आवश्यक परिमार्जन सहित कार्यान्वयन तहमा लैजानेछ भन्ने विश्वास समितिले लिएको छ ।

समितिले यो दस्तावेजलाई कागजमा मात्र सिमित रहन दिने छैन । समितिले नजिकबाट रणनीति कार्यान्वयनको अवस्था हेर्ने छ । प्रत्येक तिन महिनामा यसको कार्यान्वयनको प्रगतिको अवस्थाका वारेमा कृषि विकास मन्त्रालयले अनिवार्य रूपमा समितिमा जानकारी गराउनुपर्ने छ र समितिले आवश्यकता अनुसार सरोकारवाला निकायलाई बोलाई छलफल गर्नेछ । यसले सम्बन्धित निकायलाई थप जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउने छ र रणनीतिको सफल कार्यान्वयन हुनेछ भन्ने विश्वास समितिले राखेको छ ।

भाग-५
सुभावहरु

क्रस	सुभाव	
१	सोच(Vision)	कृषि विकास रणनीतिको प्रस्तावनामा “किसानको सम्मृद्धी, ग्रामीण औद्योगीकरणको आधार कृषि क्षेत्रको समग्र विकास सहित खाद्य सम्प्रभुता” भन्ने विषय समवेश गरि परिमार्जन गर्ने ।
२	सैद्धान्तिक अवधारणामा प्रष्टता	<ul style="list-style-type: none"> ● कृषि विकास रणनीतिको सैद्धान्तिक अवधारणा खाद्य सुरक्षा, खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुता मध्ये कुन हो स्पष्ट रूपमा खाद्य सुरक्षा, खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुतालाई परिभाषित गर्ने । ● खाद्य सम्प्रभुताको दृष्टिकोणबाट केही थप लक्ष्य, योजना र कार्यक्रम थप गर्नुपर्ने । खाद्य सुरक्षालाई पर्याप्त रूपमा सम्बोधन गर्नुपर्ने । ● रणनीति बनाउँदा जल, जङ्गल र जमिनको अन्तर सम्बन्धलाई सम्बोधन गरि कृषि विकासको अभिन्न अङ्ग बनाउनु पर्ने । ● कृषि उत्पादनसंग सम्बन्धित किसान, जमिन, सिंचाई, मल, विउ, आधुनिक प्रविधि, कृषि प्रसार सेवा, कृषि पूर्वाधार, उत्पादित वस्तुको भण्डारण, मूल्य शृङ्खला, बजारको सुनिश्चितता र कृषकलाई दिने अनुदान र वित्तीय सेवाको सहजताको विषयमा रणनीतिमा प्रष्ट व्यवस्था हुनुपर्ने । ● वैदेशिक स्रोत परिचालन (कुन कुन क्षेत्रमा कसरी) का विषयमा प्रष्ट हुनुपर्ने ।
३	कार्यदिशा	<p>नेपालको समग्र कृषि विकासका लागि वर्तमान परिस्थितिको आधारमा खाद्यमुखी र तुलनात्मक लाभको कृषि उपजको व्यवसायिक प्रवर्द्धनको लागि थप स्पष्ट वेग्ला वेग्लै कार्यदिशा तय गर्ने । यसो गर्दा:</p> <p>क. खाद्यमुखी कृषिका लागि साना किसानमा आधारित आत्मनिर्भर कृषि प्रणाली र यी किसानलाई दिने सेवा तथा लगानीको वेग्लै तर थप स्पष्ट खाका तयार गरिनुपर्ने ।</p> <p>ख. तुलनात्मक लाभका लागि कृषि उपज तथा नगदेवालीको व्यवसायिक प्रवर्द्धन गर्ने, किसान र कृषि उद्यमका लागि वेग्लै लगानी तथा सेवाको रणनीतिक प्रस्ताव तयार गर्ने ।</p>
४	कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि	<ul style="list-style-type: none"> ● एडिएसले नेपाललाई कृषि क्षेत्रमा ५ प्रतिशत वृद्धि आवश्यक छ भनेको छ । एडीएसले बढेको कृषि उत्पादकत्वले नेपाललाई कसरी अविक्सित राष्ट्रबाट विकासोन्मुख राष्ट्रमा पुग्ने लक्ष्यमा मद्दत गर्छ भन्ने देखाउनु आवश्यक छ । ● खेतीको तरिकामा सुधार गर्न सामुहिक खेती, करार खेती वा सहकारी खेतीको अवधारणालाई व्यवहारमा उतार्ने कार्यक्रम थप गर्ने ।

		<ul style="list-style-type: none"> उत्पादनका साधनहरूमा सहज, सरल र सुलभ पहुँच हुनुपर्ने, यस अनुसार उत्पादनका साधनमा दिईने अनुदान, कृषि प्रसार सेवाको विस्तार र प्रभावकारिता जस्ता विषयलाई स्पष्टसंग लेख्नुपर्ने । उत्पादित कृषि उपजको भण्डारण, प्रशोधन, बजारीकरण र आवश्यकता र उपलब्धता अनुसार निकासी प्रवर्द्धन गर्न अपनाउनुपर्ने उपायका वारेमा स्पष्ट हुनुपर्ने ।
५	लगानी र कार्यान्वयन	<ul style="list-style-type: none"> कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयनको तहमा लगानीको प्रश्न पेचिलो रूपमा रहेको छ । विगतका कृषि विकास नीति/रणनीति कार्यान्वयन गर्दा लगानीमा देखिएको अपर्याप्तताको अन्त्य गर्दै पर्याप्त लगानीको आधार र त्यसको उचित व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने । कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयनमा बजेट व्यवस्थापन लगायतमा अर्थ मन्त्रालयको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । त्यसैले अन्य सरोकारवाला मन्त्रालय जस्तै अर्थ मन्त्रालयलाई पनि Key Actor को रूपमा समावेश गर्ने । कृषकलाई ऋण, अनुदानमा सरलीकरण गर्नुपर्ने, कृषकको अनौपचारिक लगानीलाई पनि मूल्यमा गणना गर्ने र कृषि परियोजनाको मूल्याङ्कन भारमा ५० प्रतिशत र धितोमा ५० प्रतिशत कायम गरि ऋण प्रवाह गर्ने अनिवार्य व्यवस्था गर्ने ।
६	कार्यान्वयन गर्ने निकाय विचको समन्वय र सहकार्य	<ul style="list-style-type: none"> कृषि विभिन्न विधाहरु समेटेको क्षेत्र हो । त्यसैले एडीएस कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू (मन्त्रालयहरु, स्थानीय तह र आवश्यकता अनुसार निजी क्षेत्र समेत) ले एडिएस कार्यान्वयनमा अपनत्व लिने गरी सम्बद्ध निकायका बीच समन्वय र सहकार्यका लागि बन्ने संयन्त्रलाई थप प्रभावकारी बनाउने । एडीएसको लक्ष्य प्राप्तिका लागि विभिन्न निकायको फरक फरक जिम्मेवारी तोकिएको छ तर कार्यान्वयनको लागि संलग्न मन्त्रालयहरुको कामको परिधि स्पष्ट रूपमा चित्रित गरिएको छैन । मन्त्रालयहरुको योजना र कार्यक्रममा एकरूपता ल्याउदै एडिएस कार्यान्वयनका चरणमा पुग्नु पूर्व नै विभिन्न निकायको स्पष्ट भूमिका किटान हुनुपर्ने । एडीएसले रणनीति कार्यान्वयनका लागि विभिन्न संयन्त्र निर्माण गर्ने प्रस्ताव गरेको छ । यति धेरै संयन्त्रहरु बनाउँदा समेत कार्यान्वयन असफल भएको खण्डमा उत्तरदायित्व कसले लिने उत्तरदायित्व लिने निकायको अभाव देखिन्छ । अतः जवाफदेहिता कसको रहने भन्ने प्रष्ट स्पष्ट व्यवस्था राखिनु पर्ने । प्रधानमन्त्री वा उपप्रधानमन्त्रीको नेतृत्वमा कार्यान्वयनको नेतृत्व लिनुपर्ने । यो रणनीति कार्यान्वयनका लागि अन्तर्मन्त्रालय समन्वयको अती महत्व रहेको हुँदा यसको कार्यान्वयनको नेतृत्व प्रधानमन्त्री वा उपप्रधानमन्त्रीले नै लिनु पर्ने । हाम्रो जस्तो भौगोलिक विविधता र सामाजिक विभेद भएको मुलुकमा

		<p>कृषि विकास रणनीतिलाई कार्यान्वयन गर्दा केन्द्र र क्षेत्रमा भन्दा स्थानीय तहमा अर्थात कृषकको खेतिवारीमा केन्द्रित गरिनु पर्दछ । त्यसैले स्थानीय निकायलाई वैधानिक समन्वयको व्यवस्था, मूल्याङ्कन, अनुगमन, सहजीकरण र कार्यान्वयनको नतिजा प्राप्तिको मूल जिम्मेवार निकायको रूपमा व्यवस्था गरिनुपर्ने ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● कृषि प्राविधिकलाई स्थानीय निकाय मार्फत परिचालन गर्ने व्यवस्था गर्ने । ● मुलुक संघीय ढांचामा प्रवेश गरे पश्चात एडीएसको कार्यान्वयन कसरी गर्ने ? भन्ने सन्दर्भमा स्पष्ट हुनुपर्ने । ● आफ्नो समुदायमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गरिरहेका स्थानीय कृषकहरूलाई एकजुट हुन र किसानको पक्षमा आफ्नो विचार र चासोहरूलाई अधि सार्न एडीएसले प्रोत्साहित गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।
७	एडीएस ट्रस्ट कोष	एडीएस ट्रस्ट कोषलाई पारदर्शी बनाउने र कोषमा किसानको उत्पादन वृद्धि र व्यवसायीकरणका लागि खर्च गर्ने स्पष्ट व्यवस्था गर्ने ।
८	अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा नियमन	<ul style="list-style-type: none"> ● कृषि विकास रणनीति नियमन कसले गर्ने भन्ने स्पष्ट छैन । कृषि विकास रणनीतिको तर्जुमा देखि कार्यान्वयन तथा सुपरिवेक्षणका लागि केहि संरचनागत व्यवस्था गरेको भएपनि समग्रमा कृषि विकास मन्त्रालयको मात्र जिम्मेवारी देखिन्छ । अतः एडीएसले प्रस्ताव गरेको अनुगमन नीति, प्रकृया र संरचनालाई थप प्रष्ट र प्रभावकारी बनाउने । कृषि विकास मन्त्रालयले नीति र योजना निर्माण, वित्तीय व्यवस्थापन र सहजीकरण गर्ने । परियोजना अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको कार्य स्वतन्त्र तेश्रो पक्ष मार्फत गर्ने प्रावधानलाई थप प्रभावकारी बनाई त्यसको सिफारिसमा सम्बन्धित निकायलाई जिम्मेवार बनाईनुपर्ने । अनुगमनको लागि छुट्टै बजेट कोडको व्यवस्था गरिनुपर्ने
९	मानव संसाधन विकास	एडीएसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न मानव संसाधन विकास र क्षमता अभिवृद्धिलाई उच्च प्राथमिकता दिनुपर्ने ।
१०	कृषि शिक्षा, अनुसन्धान र प्रसार	<ul style="list-style-type: none"> ● कृषि विश्वविद्यालय, विद्यालय, प्रतिष्ठान र कृषि अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना र विस्तार गर्नुपर्ने । विद्यालय तह देखि नै कृषि शिक्षाको व्यवस्था गर्ने । भौगोलिक रूपमा सचेत र संवेदनशील भएर सिपमूलक र व्यावसायिक कृषि शिक्षा प्रदान गर्ने । ● कृषि शिक्षा, अनुसन्धान र कृषि प्रसार बीच आपसी तालमेल सहयोग र समन्वयका लागि निश्चित कार्यादेश सहितको अन्तर मन्त्रालय संयन्त्रको व्यवस्था (शिक्षा र कृषि) गर्नुपर्ने । कृषि प्रसारका लागि स्थानीय स्तरमा विद्यालयहरूलाई केन्द्रविन्दुको रूपमा विकास गर्ने । ● अर्गानिक कृषि उपजको फाईदा, प्राङ्गारिक मलको प्रयोग जस्ता

		<p>विषयमा खासगरि माध्यामिक तहका कक्षाहरुमा कम्तिमा महिनामा एक पटक कृषि विशेषज्ञद्वारा सचेतना अभिवृद्धि कक्षा लिने व्यवस्था गर्ने । शिक्षक तालिममा कृषिका विषय समावेश गर्ने ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदले सेवामूलक हिसावमा प्रविधि उपलब्ध गराउनुपर्ने । परिषद र विश्वविद्यालय विच समन्वय हुनुपर्ने । ● गुणस्तरीय र Niche Product नै प्रतिस्पर्धात्मक हुने भएकोले अनुसन्धान आविस्कार गर्ने किसानलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्ने ।
११	दीगो भूयवस्थापन	<ul style="list-style-type: none"> ● कृषि विकासको लागि भूमि सुधारको विषय महत्वपूर्ण छ । नेपालको कृषि जमिनको जटिलतालाई सम्बोधन गर्न कृषि रणनीतिले भूमिसुधार मन्त्रालयसंगको समन्वयमा भू-उपयोग तथा व्यवस्थापन कार्ययोजना रणनीति मै उल्लेख गर्ने । कृषि क्षेत्रका लागि जमिनको प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने योजना तर्जुमा गर्ने । ● कृषि योग्य जमिन र आवासको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ, कृषि प्रयोजनको भूमिमा बस्ति बढेकोले बस्ति विकासलाई आवास क्षेत्रमा मात्र सुव्यवस्थित गराउनु पर्ने । भू-उपयोग नीति लागू गरी कृषि योग्य भूमिलाई सुरक्षित गरी कृषि भूमिमा खेती मात्र गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने । ● भूमिहीन किसानहरू (मुक्त कर्मैया, मुक्त कम्लरी, मुक्त हलिया, हरुवाचरुवा, दलित तथा पिछडावर्ग) हरूलाई सुरक्षित आवासको व्यवस्था गर्दै कृषि क्षेत्रका सबै सुविधा सहित करारमा जग्गा उपलब्ध गराउदै व्यवसायिक वनाउने र जमिन उपलब्ध गराउंदा राम्रो अनुगमन र मुल्यांकनको व्यवस्था गर्ने । ● कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिका लागि कृषिमा लाग्ने मोही किसानको भूमिका उल्लेखनीय छ । कानुनत द्वैध स्वामित्वको अन्त्य गरेपनि करिव ४ लाख भन्दा बढि वेदार्तावालहरू अर्काको जग्गा कमाई जीविकोपार्जन गर्दै आएका छन । काम गर्ने वास्तविक किसान जमिनहीन भएर कृषिको उत्पादकत्व वृद्धि हुन सक्दैन र सामाजिक न्याय पनि हुदैन । अतः उनीहरूको मागलाई संबोधन गर्ने गरि एडीएसमा व्यवस्था गर्ने । ● पुर्व राजपरिवार, ठुला भूमिपति, धार्मिक प्रतिष्ठान र गुठीको स्वामित्वमा रहेको जमिनको उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने । ● कृषिमा उत्पादन वृद्धिको महत्वपूर्ण पक्ष कृषि भूमिको चक्लावन्दी हो । सामुदायिक, सहकारी र निजी व्यवसायी मार्फत जमिनको चक्लावन्दीको नीतिगत व्यवस्था गरि सामूहिक खेती प्रणाली मार्फत कृषिको व्यवसायीकरण गर्न चाहनेहरुलाई निश्चित सीमा तोकी कृषिको पूर्वाधार सरकार मार्फत विकास गरि पहिलो वर्ष उत्पादन लागतको ५० प्रतिशत अनुदानको व्यवस्था गर्ने । यसको लागि आवश्यक कानुनी व्यवस्था गर्ने ।

		<ul style="list-style-type: none"> ● जमिन बाँझो राख्न नपाउने कुरा कर (Tax)ले मात्र नियमन हुन नसक्ने हुँदा यसको लागि वैकल्पिक व्यवस्था गर्ने ।
१२	सिंचाई	<ul style="list-style-type: none"> ● सिंचाईको सन्दर्भमा एडिएसले लिएको लक्ष्य र आर्थिक प्रक्षेपण तथा त्यसका लागि लाग्ने लागत र कार्यपद्धति एवं संरचना र सिंचाई मन्त्रालय र विभागले दिएको तथ्याङ्क र लागतमा तालमेल देखिदैन। यो विरोधाभाषलाई तत्कालै समाधान गरि समन्वयात्मक ढंगबाट कार्यक्रमलाई अगाडि बढाउनुपर्ने।
१३	विउ विजन	<ul style="list-style-type: none"> ● परम्परागत स्थानीय र रैथाने विउ तथा विजको सुरक्षा, संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने । सोको लागि अगुवा किसानको संलग्नतामा सहभागितामूलक अनुसन्धानको व्यवस्था गर्ने । पेटेन्ट अधिकारको सुरक्षा गर्ने । ● विउ उत्पादनमा सम्बद्ध कृषकहरूलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्ने र त्यस्ता कृषकहरूलाई विमाको सुविधा उपलब्ध गराइनुपर्ने । साथै विउ उद्योगको व्यवस्था गरि नीजि र सहकारी क्षेत्रलाई विउ विजनको व्यवसायिक उत्पादन गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्ने ।
१४	प्राङ्गारिक कृषि	<ul style="list-style-type: none"> ● पहाडी भु भागलाई प्राङ्गारिकतर्फ उन्मुख बनाउन कृषकलाई अर्गानिक प्रमाणीकरण र कम्पोष्ट मलको प्रवर्द्धनको लागि अनुदानको व्यवस्था गर्नुपर्ने । छुट्टै “अर्गानीक जोन” को विकास गरि पकेट प्याकेज एप्रोचमा जैविक उत्पादनलाई प्रवर्द्धन गरिनुपर्ने ।
१५	मलखाद	<ul style="list-style-type: none"> ● बढ्दो जनसंख्यालाई खाद्यान्न सर्वसुलभ उपलब्ध गराउनको लागि मलखाद महत्वपूर्ण साधन भएकाले मलको उपलब्धतालाई सहज र सुलभ बनाउनुपर्ने । अहिलेसम्म नेपालमा रासायनिक मलको कारखाना छैन त्यसैले रासायनिक मलको कारखाना स्थापना गर्ने कार्यलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने ।
१६	समयानुकूलता र पर्यावरण	<ul style="list-style-type: none"> ● भू-पर्यावरण संरक्षण र मौसम परिवर्तनको असरलाई न्युनिकरण गर्ने कार्यक्रमहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने योजना बनाईनुपर्ने । ● वाढी पहिरोबाट हुने भूक्षय र प्राकृतिक प्रकोपलाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने कुरामा ध्यान दिनुपर्ने । ● कृषि विकास सम्बन्धी परियोजनामा कृषि र वन तथा जमिन र पानी बीचको सम्बन्धलाई सम्बोधन गर्दै वन मन्त्रालय र कृषि विकास मन्त्रालयले साभेदारी गरेर जडिबुटी र तिनीहरूको ब्यवसायिक प्रयोगको प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने । एडीएसले वन उद्योगको विकासको विषयमा विशेषगरी NTFPs को बारेमा राम्ररी सम्बोधन गरेको छैन । त्यसैगरी यसले एग्रो-फरेस्ट्रीको महत्वलाई उजागर गर्नबाट चुकेको छ । यी विषयहरूलाई संबोधन गर्न स्पष्ट कार्यदिशा तय गर्नुपर्ने ।
१७	किसानलाई वित्तीय तथा अन्य सुविधा	<ul style="list-style-type: none"> ● कृषि गणना अद्यावधिक गरि कृषकहरूलाई वर्गीकरण गर्ने र परिचयपत्र प्रदान गरि सोहि आधारमा किसानलाई दिने सेवा सुविधा सुनिश्चित गर्ने । सरकारले कृषकहरूलाई दिईरहेको सेवा र सुविधाको

		<p>नजिकबाट अनुगमन गरि प्रगति मापन गरिनुपर्ने ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● कृषकहरुलाई क्रेडिट कार्ड उपलब्ध गराउने । ● कृषक मजदुरहरुको लागि पेन्सन कोषको व्यवस्था गरिनुपर्ने । ● कृषिमा आधारित उद्योग दर्ता गर्न सरलीकरण गरि सहूलियतको व्यवस्था गर्ने । ● कृषकको वर्गीकरण गरि आवश्यक रणनीति तर्जुमा गर्नुपर्ने आत्म निर्भर खाद्य सुरक्षाको ग्यारेन्टी गर्न प्रति एकाई जमिनको उत्पादकत्व वढाउनका लागि साना किसानहरुको कृषि लागतमा ५० प्रतिशत अनुदानको व्यवस्था गर्ने । ● बजारलाई स्थानीय निकायबाट व्यवस्थापन र अनुगमन गर्न कार्यविधि बनाउने प्रस्ताव गर्ने । दुर्गम क्षेत्रमा कृषिजन्य सामाग्री ढुवानीमा किसानलाई अनुदानको व्यवस्था गर्ने । ● प्रत्येक गाविसमा एउटा सहकारी बजार, संकलन र वितरण केन्द्र स्थापना गर्ने । कृषि व्यवसाय सुरु गर्न इच्छुक कृषकहरुले उपकरण र कच्चा पदार्थमा अनुदान पाउने व्यवस्था गर्ने । ● मौसमी बेरोजगारी किसानलाई खाली समयमा समेत रोजगारी बनाउनेतर्फ रणनीतिले ध्यान दिनुपर्ने । कृषिमा महिलाको योगदानको उचित मूल्याङ्कन गर्दै महिला किसानको पहिचान, भूमिमा स्वामित्व र कृषि सुविधामा विशेष प्राथमिकता दिने ।
१८	बिमा	<ul style="list-style-type: none"> ● कृषि व्यवसाय विकासको साथसाथै विशेष वाली, स्थान र संभाव्य खतराको लागि नयाँ नमूना बिमा योजना तर्जुमा गर्न व्यवसायिक विमाकर्तालाई कोष उपलब्ध गराउने । ● विमासंग सम्बद्ध खतराहरु उच्च भएको र विमा गर्ने उचित माध्यम नबनाएसम्म व्यवसायीकरण सम्भव नहुने हुँदा विमामा नीजि क्षेत्रको लगानी सहजीकरण गर्न सरकारले पहिले उच्च मूल्य क्षेत्रमा नमूना बिमा योजना संचालन गर्ने र पछि अन्य क्षेत्रमा अनुशरण गर्ने ।
१९	मूल्य श्रृङ्खला	<ul style="list-style-type: none"> ● रणनीतिले मूल्य श्रृङ्खलालाई प्राथमिकता दिए पनि सीमित गरेको छ । एडीएसले फलफुल, फूल खेती, मसलाजन्य बस्तु, मौरीपालन, मत्स्यपालन, र पोल्ट्रीमा कम ध्यान दिएको छ । तर यी बस्तुहरु पर्यावरणीय, पौष्टिक, आयात प्रतिस्थापन एवं निर्यात प्रवर्द्धन र रोजगारीको हिसाबले महत्वपूर्ण भएकोले मूल्य श्रृङ्खलामा समावेश गर्न उपयुक्त हुने ।
२०	बाली संरक्षण तथा कृषि पर्यटन	<ul style="list-style-type: none"> ● लोपोन्मुख बालीहरुलाई संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने । ● विश्वका मूल्यवान जडिवुटी यार्चागुम्बा, गुच्ची च्याउ, बनलसुन, सतुवा, जटामसी, लोठसल्ला र चिराइतो आदिको व्यवसायिक खेती र

		<p>प्रविधिको विकास गर्ने । यस बाहेक कागुनो, कोदो, फापर र जौ लगायतका बालीहरुको संरक्षणले कृषि पर्यटनमा आकर्षण बढाउन सक्ने हुँदा स्थानीय खाद्यवस्तुको मूल्य श्रृङ्खलालाई सुधार गर्ने । ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● कृषि पर्यटनलाई ध्यानमा राख्दै विविध भौगोलिक स्थानमा उत्पादन हुने स्थानीय खाद्यान्नलाई उन्नत बनाउने र स्थानीय खाद्य परिकारको विविधताको विकास र विस्तार गर्नुपर्ने । ● विश्वको उच्चतम स्थानमा उत्पादन हुने मार्सी प्रजातिको धान लगायत कृषि बाली हरूको संरक्षण विकास र विस्तार गर्ने ।
२१	शितभण्डार	<ul style="list-style-type: none"> ● उत्पादनका आधारमा उपयुक्त ठाँउमा शितभण्डार निर्माण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
२२	खाद्य स्वच्छता र गुणस्तर	<ul style="list-style-type: none"> ● हाल रहेका खाद्य गुणस्तर मापन गर्ने प्रयोगशालाहरुको स्तरोन्नति गरिनुपर्ने । सुदृढ र गुणस्तरयुक्त मासुकालागि बधशाला तथा मासु निरीक्षण गर्न बनेको ऐनको यथाशीघ्र कार्यान्वयन गरिनुपर्ने ।
२३	एक घर एक बगैँचा	<p>मौसम अनुसार बढी उत्पादन हुने एक फलफूल खेती र अन्न वालीलाई मुख्य बाली बनाई सोही अनुसार बगैँचाको व्यवस्था गरी एक घर एक बगैँचाको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।</p>
२४	बौद्धिक सम्पत्ति	<p>नेपालमा बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारकोलागि कानून तर्जुमा गरिएको भए तापनि त्यस कानुनले बाली संरक्षण तथा पर्यावरणीय सुरक्षालाई समेट्न सकेको छैन । कृषि क्षेत्रको व्यवसायीकरणको लागि बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण आवश्यक रहेकोले कृषि मन्त्रालयले उद्योग मन्त्रालयसंग समन्वय गरि बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको अधिकारबारे स्पस्ट हुनुपर्ने ।</p>
२५	अन्य	<ul style="list-style-type: none"> ● विभिन्न चरणमा भएका छलफल तथा सुझावहरु अनुसूचीमा छन् त्यसलाई आवश्यकता अनुसार मस्यौदा रणनीतिमा समावेश गर्नु गर्ने। ● नेपाल सरकारबाट बनाउने जुनसुकै नीति, रणनीति र लिखतहरु नेपाली भाषामा सवैले बुझ्ने गरि बनाउनु पर्ने । ● जुनसुकै नीति/रणनीति तर्जुमा गर्दा संसद वा विषयगत संसदीय समितिमा छलफल गराउने र जनप्रतिनिधिहरुको राय लिई नीति निर्माण गर्नु पर्ने । जसका कारण ऐन नियम निर्माणमा समेत सहजता हुनसक्छ ।